

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь магістр

на тему: «ЧИННИКИ ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ»

Виконав: студент 2 курсу,
групи 262 М
напряму підготовки / спеціальності
231 Соціальна робота
Освітня програма «Соціальна
робота»

Дробик Максим Петрович

Керівник: к. пед. наук, доцент,
доцент кафедри
соціальної педагогіки та
соціальної роботи

Бойко Ольга Миколаївна

Рецензент:

д. пед. наук, професор кафедри
соціальної педагогіки та
соціальної роботи

Кочубей Тетяна Дмитрівна

Умань – 2023

ЗМІСТ

Вступ.....		3
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТЕЙ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....		7
1.1. Концепції соціального капіталу: основні положення та особливості інтерпретації феномену.....		7
1.2 Соціально-психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб.....		23
1.3 Теоретична модель впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.....		37
Розділ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....		47
2.1. Організація емпіричного дослідження впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.....		47
2.2. Відмінності показників прояву основних компонентів соціального капіталу експериментальної та контрольної груп		59
2.3 Особливості взаємозв'язків між компонентами соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.....		65
2.4 Рекомендації по відновленню соціального капіталу для психологічної роботи з внутрішньо переміщеними особами		73
ВИСНОВКИ.....		88

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вирішення соціально-психологічних проблем внутрішньо переміщених осіб наразі є особливо актуальним в Україні, оскільки війна в країні призвела до масового переміщення населення з одних регіонів в інші регіони, а також за кордон. Серед окремих категорій людей зникають якісь давно сформовані й розвинені соціальні зв'язки. Однак одним із ефективних способів прискорити інтеграцію ВПО в нове соціальне середовище є відновлення їх звичного способу життя, а отже, і звичних засобів соціального контакту, що дозволяє вирішити економічні, професійні, сімейні та особисті проблеми. Тому звернення уваги на роль соціального капіталу у відновленні ефективності життя та діяльності внутрішньо переміщених осіб та прискоренні процесів їх адаптації та інтеграції є перспективним напрямком вирішення цього актуального завдання.

У контексті українського суспільства розвиток соціального капіталу часом розглядають як універсальні ліки для подолання інституційної кризи, вважаючи це необхідною умовою формування діалогу між владою та населенням, становлення громадянського суспільства та правової держави. Нестачу соціального капіталу в Україні пов'язують із широким загальом проблем: від занепаду демократії до росту нерівності та соціального виключення.

Така всюдисущість концепту виходить з базової ідеї його формування як продукту соціальних взаємодій, що створюють соціальні мережі, стимулюють довіру, впливають на формування цінностей та норм і роблять суспільство консолідованим. Поряд із цим, соціальний капітал уособлює економічну та не економічну природу водночас, провокуючи дискусію щодо його дизайну як ресурсів особистості чи соціальних відносин.

Хоча концепція соціального капіталу є відносно новою для соціальної психології, було розроблено кілька теорій з різними поглядами на її зміст і компоненти. Тому ключовими компонентами соціального капіталу є

винахідливість (Р. Барт, А. Бруні, П. Бурд'є, О. Демків, Н. Лін, І. Семків), довіра (А. Бруні, М. Вулкок, О. Демків, Д. Нараян, Р. Патман, І. Семків, П. Стрітен, Ф. Фукуяма), соціальні мережі (Р. Барт, В. Бейкер, М. Вулкок, О. Демків, Н. Лін, Д. Нараян, П. Стрітен), соціальні норми (У. Бейкер, М. Вулкок, Дж. Коулман, Д. Нараян, П. Стрітен), толерантність (А. Бруні, Н. Лебедева, А. Татарко).

В Україні соціальний капітал аналізували такі українські дослідники, як П. Блозва, Є. Гугнін, О. Демків, М. Лесечко, О. Ніздран, І. Семків, В. Чепак. Спільним для рахунків соціального капіталу є його трактування як сукупності фактичних і потенційних ресурсів соціальної мережі людини, які вона використовує відповідно до своїх інтересів.

З іншого боку, вивчення проблем внутрішньої міграції також є багатоаспектним. Зокрема, у поле зору науковців потрапляли особливості смислоутворення (В. Сохранов), переживання тривоги (Ф. Березін, В. Гриценко, Г. Солдатова), специфіка соціально-психологічної дезадаптації (Т. Вашека, В. Гриценко, В. Константінов, І. Музиченко, Т. Паршина, О. Риндзак, Г. Солдатова, Н. Стукаленко, С. Чернікова, Р. Шаміонов, М. Южанін), недовіра (Ю. Середа). Також підкреслюється важливість державного (законодавчого) визначення такого виду міграції як «вимушені переселенці» (О. Блинова, М. Слюсаревський).

Проте, незважаючи на значні досягнення науковців у двох зазначених вище сферах, питання виявлення психологічних факторів, що сприяють відновленню соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб, до кінця не вивчено і наразі є актуальним, оскільки ці фактори можуть стати база для розробки різноманітних програм і навчання База покликана прискорити процес адаптації. Це те, що визначає тему вашої роботи.

Мета дослідження полягає у визначенні впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Об'єкт дослідження: соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб.

Предмет дослідження: психологічні чинники відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Для досягнення поставленої мети дослідження було визначено такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз досліджень соціального капіталу та виокремити аспекти, пов'язані з ризиком його втрати у внутрішньо переміщених осіб.
2. Виокремити та проаналізувати характер дії психологічних чинників відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.
3. Охарактеризувати особливості і компоненти соціального капіталу та визначити специфіку зв'язків між ними у внутрішньо переміщених осіб.
4. Розробити рекомендації по відновленню соціального капіталу для роботи з внутрішньо переміщеними особами.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення поставлених завдань використано:

– *теоретичні методи* – аналіз та узагальнення наукової літератури із проблеми дослідження для з'ясування стану роздробленості предмету дослідження; систематизація та інтерпретація зібраних даних із метою визначення впливу виділених психологічних чинників на відновлення соціального капіталу ВПО;

– *емпіричні методи:* методика дослідження індивідуального соціального капіталу Р. Стили «KPIKS (Kwestionariusz do pomiaru indywidualnego kapitału społecznego)» (адаптація І.І. Семків), «Шкала соціальної довіри» (Дж. Роттера, адаптована С. Достоваловим) та ін.

– *математико-статистичні методи* – коефіцієнт кореляції Спірмена для встановлення внутрішніх взаємозв'язків між компонентами соціального капіталу ВПО; факторний аналіз – для виділення чинників відновлення соціального капіталу другого порядку; Н-критерій Краскела-

Уолліса, U- критерій Манна-Уїтні – для виявлення статистично значущих відмінностей в показниках соціального капіталу різних субвбірок; двофакторний дисперсійний аналіз для виявлення ефектів взаємодії чинників у відновленні соціального капіталу ВПО.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось на базі Управління соціального захисту населення Львівської районної державної адміністрації Львівської області та через мережу Інтернет.

Апробація результатів нашого дослідження: представлена *публікації* у науковому збірнику «Актуальні проблеми соціальної роботи» за результатами Всеукраїнської науково-практичної конференції, у науковій статті на тему: «Соціальна робота з вимушеними переселенцями»; та у збірнику наукових праць представлена *публікація на тему:* «Підвищення ефективності роботи з вимушеними переселенцями».

Структура та обсяг магістерського дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 133 найменування. Загальний обсяг магістерського дослідження становить 100 сторінок, основна частина – 90 сторінок. Робота містить та 8 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТЕЙ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1 Концепції соціального капіталу: основні положення та особливості інтерпретації феномену

Поняття соціального капіталу не тільки має багато трактувань та сконцентрувало на собі погляди багатьох вчених, воно ще є досить універсальним, адже досліджується у різноманітних сферах наукового світу, таких як соціологія, політологія, економіка та психологія.

Якщо переходити на конкретику, то прихильниками ресурсного підходу в трактуванні соціального капіталу є такі вчені, як Р. Барт, А. Брюні, П. Бурдьє, В. Вінков, О. Гірман, О. Демків, Н. Лін, О. Михайловська, І. Семків.

Зазначені науковці розглядають соціальний капітал як потенційний ресурс, який приносить прибуток, проте звісно, що кожен має своє бачення певних нюансів побудови соціального капіталу.

Так П. Бурдьє, ставлячи питання причин різної успішності людей, які мають приблизно однаковий рівень вираження економічного та культурного капіталу, прийшов до висновку що існує залежність між рівнем успішності та приналежністю особи до тієї чи іншої групи, яка має власний ресурс. Він розглядає соціальний капітал як комплекс реальний або потенційних ресурсів, які пов'язані з членством в групі, яке проявляється у формі володіння мережею відносно інституціолізованих стосунків взаємного визнання. За рахунок членства в групі особа отримує сукупний груповий капітал, а використання репутації дозволяє отримувати блага різних сфер життя. Підтримка вказаних відносин забезпечується матеріальним або культурним взаємообміном, що призводять до її практичної реалізації. З огляду на викладене об'єм соціального капіталу визначається розміром

соціальної мережі, з якою особа себе ототожнює, та обсягом капіталу (матеріального, культурного чи символічного) кожного члена групи. Це свідчить про певну залежність соціального капіталу від названих форм капіталів, проте одночасно вказують на його тотожність до інших форм капіталів [16].

Н. Лін трактує соціальний капітал теж як «ресурси, які знаходяться у соціальних мережах». В той же час, характерною особливістю його теорії є те, що він не заперечує залежність соціального капіталу від характеристик соціальної мережі. Проте він зазначає, що вони не є еквівалентними або рівнозначними термінами. Вказаний зв'язок полягає в тому, що мережі забезпечують доступ та реалізацію ресурсів [17].

Р. Барт визначає соціальний капітал як перевагу, яка набувається за рахунок належності індивіда до структури взаємовідносин [16]. Соціальний капітал в цьому випадку виступає як індивідуальне благо, яке забезпечується приналежністю до соціальної мережі.

Вчений виділяє два мережеві механізми, які треба враховувати під час дослідження соціального капіталу. Це закритість соціальної мережі та посередництво через структурні діри [16].

Структурні діри в цьому контексті передбачають слабкі зв'язки особи з групою, проте наявність доступу до декількох груп. Це забезпечує більший об'єм соціального капіталу в порівнянні з членством у закритій соціальній мережі [161]. Тобто структурні діри, виступаючи певним посередником, дають доступ актору до різних соціальних груп.

Структурні діри забезпечують слабкі соціальні зв'язки особи з мережею різних груп, одночасно наявність закритої соціальної мережі передбачає сильні внутрішньогрупові зв'язки, які обмежуються тільки власною групою [16].

Як можна зрозуміти із зазначеного, головним джерелом ресурсів, як структурних характеристик соціального капіталу, виділено мережу зв'язків, у яку включений той чи інший індивід. На нашу думку, цей підхід до

розуміння сутності соціального капіталу є цікавим, проте він наче знімає будь-яку відповідальність окремого індивіда перед суспільством та самим собою. Адже одразу уявляється, що якщо людина не має власних певних ресурсів, то причиною цьому є низький соціальний капітал її оточення. Тобто тут мимоволі хочеться додати, що людина отримує ресурси від мережі до якої включена, лише у випадку свідомого бажання та активних дій.

Цікавим є розуміння та трактування соціального капіталу у А. Брюні, який ототожнює його з корисними властивостями парасольки. І зазначає, що відчуває необхідність розділити його на конкретні керовані елементи, які безпосередньо відповідають різним аспектам суспільного життя [16].

А. Брюні виділив три підходи до розуміння соціального капіталу: відносний, колективний та узагальнений. У відносному підході компонентами соціального капіталу виступає кількість та якість ресурсів та суспільні відносини, які забезпечують доступ до цих ресурсів. На мікрорівні відносний соціальний капітал надає індивідуальні переваги окремій людині, а на мезорівні – полегшує функціонування суспільного та політичного життя [16].

Колективний підхід, за А. Брюні, трактує соціальний капітал як колективний ресурс, який полегшує координацію та співробітництво для отримання взаємної вигоди [16, с. 255].

За узагальненим підходом, соціальний капітал представляє собою суб'єктивне майно фізичних осіб. Це відноситься до цінностей та установок, які впливають на ставлення людей один до одного. У цьому підході підкреслена довіра, взаємність та норми толерантності, як компоненти узагальненого соціального капіталу. Ці цінності та відносини стосуються населення загалом та трансформуються в загальну готовність довіряти та співпрацювати з іншими за межами конкретних умов та цілей [16].

Тобто можна узагальнити, що підходи, висвітлені А. Брюні, досить схожі між собою, проте якщо в узагальненому підході автором робиться акцент на ресурси та блага окремої людини, отримані за рахунок взаємодії з оточенням,

то колективний підхід переносить акцент на загальну суспільну вигоду від взаємодії. А узагальнений підхід вже більшу увагу звертає саме на результат цієї взаємодії, як певні сформовані чи не сформовані суспільні постулати.

Наша співвітчизниця І. Семків розглядає соціальний капітал як “ресурси, до яких має доступ та чи інша особистість, користуючись своїми соціальними зв’язками” [116, с. 705]. Вчена наголошує на тому, що чим доступнішими є ресурси соціального середовища для окремої особистості, тим вищим є її індивідуальний соціальний капітал. І в якості головного мірила соціального капіталу вона виділяє доступність до ресурсів соціальної мережі. В процесі дослідження соціального капіталу І. Семків зазначає, що цінності є підґрунтям збільшення кількості доступних ресурсів соціальної мережі, а тому входять у психологічну модель соціального капіталу. На думку вченої, “особи, які володіють високим рівнем соціального капіталу, найбільш ймовірно володіють просоціальними цінностями, зокрема цінностями доброзичливості та універсалізму, та цінностями відкритості до змін – прагнення новизни, змін, та цінностями самостійності” [116, с. 708].

Питанню типології соціального капіталу приділили увагу О. Демків [31], та М. Рябінчук [114]. О. Демків намагається максимально широко осмислити поняття соціального капіталу, розділивши його на індивідуальний та колективний. Індивідуальний соціальний капітал позначається ним як мікрорівневий феномен – він формується особою та приносить їй прибутки, в той час як колективний соціальний капітал розглядається ним як надбання спільноти – він витворюється спільнотою та приносить їй прибутки. Головна відмінність мікро- та макрорівня соціального капіталу, на думку вченого, полягає в тому, що основою індивідуального соціального капіталу є особливості соціальної мережі особи, а джерелом колективного соціального капіталу є норми взаємності, довіра та цінності, як характеристики спільноти. [31].

Тут вже О. Демків говорить не тільки про кількісні характеристики соціальної мережі, а й про якісні. І з ним хочеться погодитись. Адже іноді за

невеликої соціальної мережі, проте з високий рівнем розвитку норм, цінностей та довіри, особистість може отримати набагато більше ресурсів. В той час, як за великої мережі та з переважанням низького рівня довіри, просоціальних норм та цінностей буде значно менше можливостей для отримання певних ресурсів від соціальної взаємодії.

На думку М. Рябінчука розрізнення індивідуальних і колективних капіталів не є тотожним відмінності у рівнях розгляду феномену. Він вказує, що доречніше розглядати соціальний капітал на трьох рівнях: мікро-, мезо- і макро. Проте вказаний поділ не передбачає автоматичне виділення різних форм капіталу, а скоріше відображає різні сторони одного феномену. Мікрорівень передбачає розуміння соціального простору як взаємодія між особами. Це відноситься до буденних взаємостосунків у родині, серед сусідів, колег, спільнотах за інтересами. Такі відносини мають тривалий досвід взаємодії та поєднують людей у соціальну мережу. Мезопідхід розглядає соціальний капіталу на рівні взаємодії колективів, громадських об'єднань та організацій, стосунки між якими проте мають більш формалізований характер, з обмеженням довіри та відвертості. Макрорівень передбачає дослідження соціального капіталу на рівні інституційного простору відносин, фокусуючись на взаємодії між різними рівнями і

формами соціальних інститутів. Метою цього рівня соціального капіталу є виявлення детермінант соціального капіталу в діяльності політичних та економічних організацій [114].

Проте, якщо порівняти підходи до класифікації соціального капіталу О. Демківа та М. Рябінчука, можна зазначити, що О. Демків в якості критерію поділу використовує розуміння суб'єкта, який отримує вигоду від взаємодії, чи він є індивідуальним актором, чи колективом. А М. Рябінчук будує свою класифікацію рівнів соціального капіталу в залежності від того, між якими суб'єктами соціального простору відбувається взаємодія: міжособистісна, міжгрупова чи міжінституційна.

З метою підкреслення важливості психологічного аспекту в контексті

соціального капіталу А. Татарко вводить поняття соціально-психологічний капітал, що розуміється ним як ресурс соціальних взаємодій, який формується в соціальних мережах та доступний їх членам. Саме цей ресурс ставлень виступає детермінантою розвитку соціального капіталу. Вказаний ресурс проявляється в поведінці (формування організацій, об'єднань), яка і трактується як соціальний капітал. Проте зрозуміло що в основі такої поведінки є певні суб'єктивні сформовані ставлення до груп, як цілісних суб'єктів, до конкретних представників зазначених груп та загалом до людства в цих групах (соціальна ідентичність) [62].

Інституційний підхід до трактування соціального капіталу підкреслює, що існування соціальних мереж є результатом політичної, законодавчої та інституційної сфер держави, внаслідок чого акцент у вивченні перенесено на нормотворчу функцію соціального капіталу.

Серед вчених, які значну уваги при дослідженні сутності соціального капіталу звернули саме на соціальні норми можна виділити наступних: У. Бейкер [15], М. Вулкок та Д. Нараян [18], Дж. Коулман [49], В. Куценко [57], С. Позняк [101].

Дж. Коулман вказує, що соціальний капітал визначається своїми функціями. Це не єдине ціле, а різноманіття компонентів, які мають два спільні елементи: всі вони складаються з певного аспекту соціальних структур та сприяють певним діям суб'єктів – чи то окремі особи, чи корпоративні суб'єкти – всередині структури. Як і інші форми капіталу, соціальний капітал є виробничим, що робить можливим досягнення визначених цілей, які за його відсутності досягти було б неможливо. Подібно до фізичного та людського капіталу, соціальний капітал не повністю взаємозамінний, але може бути специфічним для певних видів діяльності. Конкретна форма соціального капіталу, яка може бути корисна для сприяння певним діям, може бути даремною чи навіть шкідливою для інших. На відміну від інших форм капіталу, соціальний капітал вбудовується в структуру відносин між суб'єктами. Він не закладений ні в самих акторах, ні

в фізичних знаряддях виробництва [16].

Вчений зробив спробу розкрити сутність соціального капіталу через його форми. В якості форми соціального капіталу науковець соціальні норми, які розділяють члени групи. Другою формою, на думку Дж. Коулмана, є надійність соціального середовища, що включає в себе як обов'язки, які має одна особа перед іншою, так і очікування другої особи [49]. Тут знову акцент зроблений не на кількісних характеристиках соціальної мережі, а на якості взаємостосунків.

Наступною формою соціального капіталу було визначено можливість обіну інформацією в середовищі соціальних відносин. Тобто можливість отримання інформації через певне коло знайомих може, на думку Дж. Коулмана, значно зменшити витрати власних особистісних ресурсів особою [49].

Науковці М. Вулкок та Д. Нараян відносять соціальний капітал до норм та мереж, які забезпечують можливість колективних дій в рамках спільноти. На їх думку, це визначення дозволяє зосередитись на джерелі, на відміну від наслідків, соціального капіталу, визнаючи при цьому, що важливі функції соціального капіталу, такі як довіра та взаємність, розроблюються в рамках процесу взаємодії [18].

У. Бейкер зауважує, що крім того, що соціальний капітал являє собою мережі, він також проявляється в цінностях, нормах та змістах. У контексті соціального капіталу, він ввів термін «подвійної включеності», для позначення двостороннього характеру спільнот, де економічні, політичні та соціальні дії вбудовані в соціальну структуру та культуру. Він зазначає, що мережі та культура іноді працюють разом, спонукаючи людей в одному напрямку, проте іноді у конфлікті, виробляючи суперечливе керівництво до дії [158].

І. Серагелдін та К. Грутаерт розглядають соціальний капітал в масштабі суспільства в цілому та вказують, що соціальний капітал може здійснювати вплив на результати становлення суспільства, включаючи його розвиток,

рівність та боротьбу з бідністю. Асоціації та державні заклади утворюють неформальну основу для прийняття колективних рішень, що і робить соціальний капітал ефективним [18].

Призначення соціального капіталу вчені вбачають у обміні інформацією, координації діяльності та в прийнятті колективних рішень. Користь обміну інформацією полягає в тому, що формальні та неформальні інститути можуть допомогти попередити збої у взаємодії, які пов'язані з неадекватною чи неточною інформацією. Сторони взаємодії часто приймають неефективні рішення, тому що їм не вистачає необхідної інформації, чи тому що один агент отримує вигоду від передачі неправдивої інформації іншому. В інших випадках може бути важко прийняти оптимальне рішення через невизначеності та реакцію інших агентів на невизначеність. Заклади можуть допомогти розповсюджувати адекватну, точну інформацію, яка дозволяє агентам приймати ефективні рішення [18].

Відсутність координації діяльності призводить до зниження її ефективності. Колективне прийняття рішень також є необхідною умовою наявності суспільних благ. Проте уряд, місцеві та добровільні асоціації не завжди ефективно реалізують свою здатність приймати колективні рішення. Ступінь, в якому вони це роблять, залежить не тільки від того, наскільки ефективно вони вирішують проблеми обміну інформацією, але й від ступеня справедливості, який має місце [18].

Е. Остром визначає соціальний капітал як спільні знання, усвідомлення, норми, правила та очікування відносно моделей взаємодії, які група людей використовує в процесі поточної діяльності [180].

Комунітарний підхід розглядає соціальний капітал як сукупність характеристик соціальних спільнот та організацій (норми, довіра), які сприяють кооперації.

Г. Андрущенко [1], П. Гріффіс, С. Ковлі, Дж. Мейбен, С. Хен та А. Форбс [160], Г. Заболотна [38], К. Кук [16], Н. Лебедева та А. Татарко [59], С. Наумкіна та В. Варинський [74], О. Панькова [80], І. Семків [12],

Т. Стеценко [134], Ф. Фукуяма [150], Л. Ханіфан [169] говорять про довіру, як ключову складову соціального капіталу.

Американський політичний економіст Ф. Фукуяма, вивчаючи особливості існування довіри в економіці, виводить її з економічної сфери діяльності людей, виділяючи довіру як певну форму соціального капіталу. Він, як і Р. Патнем, стверджує, що відсутність довіри значно знижує ефективність взаємодії, та обмежує її формальними стандартами та вимірами, що відповідно вимагає значних витрат для її компенсації за рахунок введення юридичних санкцій [150].

Окрім зазначеного, для Ф. Фукуяма [150] соціальний капітал є ще й неформальними нормами, що характеризують взаємодію між двома чи більшою кількістю осіб. Важливим, на його думку, є коло людей, яким особа довіряє та взаємини з якими основанийі на чесності, повазі та толерантності.

Розглядаючи соціальний капіталу також в нормативно-ціннісній площині, А. Татарко та Н. Лебедева зазначають, що низький рівень довіри пов'язаний в суспільстві з фамілізмом – перевага віддається соціальним зв'язкам всередині родини, яким відведена значна роль в подібному суспільстві, та які розуміються як єдине джерело підтримки для особи та основа всіх міжособистісних комунікацій. За такого устрою члени групи довіряють виключно людям, з якими мають родинні зв'язки, та поводяться відсторонено по відношенню до іншого оточення. Труднощі такого суспільного устрою простежуються на прикладі ведення сіменого бізнесу. У випадку коли його масштаби починають вимагати залучення людей ззовні та не можуть бути охоплені сім'єю, виникають труднощі, які призводять до того, що компанія залишається на одному рівні розвитку та не може просуватись вперед через відсутність довіри до осіб, які не є членами однієї сім'ї. «Страх перед чужою людиною заважає переходу від сімейного бізнесу до професійного менеджменту, як це відбувається в країнах з високим рівнем довіри, що обмежує межі розвитку компанії та призводить до зниження її ефективності» [60, с. 36].

Відчувається, що вчені приділяли увагу саме економічній сфері. Адже, можна з ними погодитись, що більш неформальні стосунки на підприємстві чи організації можуть спростити спільну взаємодію, та зменшити витрати на форми контролю, в яких втрачається необхідність. В той же час, якщо розглядати дане трактування в контексті всього суспільства, то воно не враховує одного суттєвого моменту. Так, якщо у певному суспільстві люди будуть віддавати перевагу неформальним нормам під час взаємодії, і якщо це буде відбуватись у досить великій мережі, то це погрожує хаосом та може призвести до того, що особисті межі осіб можуть бути порушені, що може викликати дискомфорт та занепокоєння.

Цікаве бачення поєднання довіри та соціального капіталу можемо спостерігати в наукових доробках Р. Патнема. У праці «Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії» він разом зі своїми колегами Р. Леонарді та Р. Нанетті зазначає про економічну стагнацію в суспільстві, де особи відчують довіру виключно до людей, з якими їх пов'язують сімейні стосунки, та не виражають бажання взаємодіяти з іншими [83]. Як бачимо, у Р. Патнема довіра виступає елементом соціального капіталу і має самостійне моральне значення.

Варто відмітити, що Р. Патнем, А. Татарко та Н. Лебедева, Ф. Фукуяма, надають соціальному капіталу більшу конкретику. Адже вони пишуть про якісні характеристики взаємовідносин, які сприяють накопиченню соціального капіталу та забезпечують не тільки нематеріальну вигоду в процесі його накопичення, а й матеріальну, яка стосується власне виробництва.

Крім того, Н. Лебедева та А. Татарко розглядають соціальний капітал як ресурс, у який трансформуються стосунки між особами під час соціальної взаємодії, яким властиве взаєморозуміння, взаємонадійність та відповідальність. В якості важливого аспекту соціального капіталу вчені виділяють його продуктивність. Він корисний для реалізації конкретної мети та сумісного вирішення завдань, які за його відсутності вирішити неможливо.

Соціальний капітал позитивно впливає на загальний рівень процвітання суспільства та сприяє його розвитку. Низький рівень соціального капіталу в суспільстві заважає йому перейти до ефективної ринкової економіки, навіть за наявності формальних передумов до її існування [59].

Дослідники виділили наступний перелік його структурних компонентів:

1. «Довіра»;
2. Соціальна згуртованість;
3. Позитивна і «сильна» групова ідентичність (у тому числі громадянська, якщо йде мова про соціальний капітал суспільства);
4. Взаємна толерантність [59, с. 19].

На думку А. Татарка, визначення наведених компонентів у їх сукупності забезпечить розуміння конкретної характеристики відносини, що і буде являти собою соціальний капітал спільноти [141].

Американець Л. Ханіфан виділяє якісні складові соціального капіталу, які проявляються у приязних взаємостосунках буденного життя, які характеризуються добротою, емпатією, розумінням при взаємодії окремих осіб та членів однієї родини. Користі соціального капіталу вчений вбачає у наявності взаємодії особи з колегами, сусідами, які в свою чергу мають такі ж стосунки з іншими людьми, що розширює потенціал можливостей особи сприяє накопиченню соціального капіталу, який за значних масштабів підвищує рівень життя на всій планеті [169].

Думка Л. Ханіфана цікава тим, що тут зазначені конкретні якісні характеристик мережі, які мають сприяти накопиченню соціального капіталу. Таким чином соціальний капітал набуває вже більш конкретного та практичного значення. Адже, якщо попередні дослідники в своїй більшості намагались глобально зрозуміти сутність соціального капіталу, що робили його не зовсім пристосованим до буденного життя, то Л. Ханіфан звертає увагу, на те, що навіть за умови якоїсь випадкової зустрічі ми вже можемо спостерігати соціальний капітал, який накопичується та набуває світових масштабів. Окрім цього, у погляді вченого відчувається явний позитивний

контекст соціального капіталу, який у більшості науковців, які працювали над даною проблематикою, не завжди такий очевидний [95].

П. Гріффіс, С. Ковлі, Дж. Мейбен, С. Хен та А. Форбс стверджують, що соціальна взаємодія виступає точкою опори соціального капіталу, та зазначають, що приймання участі у будь-якій соціальній діяльності, навіть у досить швидкоплинній, вимагає певного рівня довіри [17]. Тобто в думці вчених знову фігурує довіра у поєднанні з взаємодією, в якості ключових складових соціального капіталу.

П. Стритен виділяє довіру, норми поведінки та соціальні мережі як компоненти соціального капіталу. Так довіра, на його думку, допомагає зекономити на транзакційних витратах, норми виступають регулятивними принципами, які лежать в основі довіри та закріплені довірою, а мережі дають зовнішній ефект у сформованості соціальних зв'язків [18].

Досліджуючи соціальну взаємодію у політичній картині світу студентської молоді, С. Позняк виділила показники соціального капіталу, а саме «репрезентації міжособової довіри й довіри до соціальних і політичних інститутів, ідентичність та ідентифікацію, взаємність зобов'язань та чікувань, визнання «правил гри», прийняття і забезпечення легітимності суспільних норм та санкцій, долученість до мережі соціальних контактів та соціальної підтримки, громадянську взаємодію та відповідальність (у сфері політичних інтересів, у розв'язанні проблем громади будь-якого рівня), громадянську залученість – формальну (участь у громадських, релігійних, професійних організаціях тощо) і неформальну (волонтерську, добровільну діяльність)» [99, с. 88-89].

І. Мадерінскіін [176], І. Мачерінскен, Р. Мінкуте-Генріксон, Ж. Сіманавічен [65] та Л. Поліщук [103] розглядають соціальний капітал в контексті економічної науки.

В рамках мережевого підходу до трактування соціального капіталу запропоноване розмежування соціального капіталу на bonding (від англ. – той, що «пов'язує») та bridging (від англ. – той, що «будує мости») – першими

термінологічне означення цим видам соціального капіталу дали Р. Гітель та А. Відаль [168]. Українські науковці пропонують різні переклади вказаних понять з англійської мови на українську: пов'язуючий та з'єднуючий (С. озняк [99]), в'язучий та мостовий (І. Семків [117]), зв'язувальний та об'єднувальний (В. Смаль, О. Позняк [125]). В цьому дослідженні було прийнято рішення зупинитись на перекладі, запропонованому В. Смаль та О. Позняк.

Зв'язувальний соціальний капітал зближує людей, які вже знайомі один з одним, а об'єднувальний соціальний капітал об'єднує людей чи групи, які раніше не знали один одного [168].

Проте таке розуміння поділу соціального капіталу на зв'язувальний та об'єднувальний не отримало широкої популярності. Подальші дослідники розглядали дані терміни фокусуючись на членстві в групі. В такому контексті В. Коні та Г. Гай зв'язувальний соціальний капітал відносять до ресурсів, які люди можуть отримати від внутрішньо групових зв'язків, в той час як об'єднувальний соціальний капітал відносять до ресурсів, які люди можуть отримати від своїх зв'язків з людьми ззовні [165].

А. Брюні також виділив вказані поняття для розмежування соціального капіталу, проте надав їм дещо іншого значення. Так зв'язувальний соціальний капітал, на його думку, позначає внутрішньо-общинні зв'язки та забезпечує основу для поєднання осіб. Об'єднувальний соціальний капітал відноситься до міжобщинних зв'язків та забезпечує доступ до нової інформації та ресурсів. Різні комбінації зв'язувального та об'єднуального соціального капіталу роблять можливими досягнення широкого діапазону результатів. Зв'язувальний соціальний капітал є важливим для підтримки, щоб впоратись з особливими проблемами та примирити людей. Об'єднувальний соціальний капітал спрямований на забезпечення зв'язку з важливими суспільними інституціями [16].

В Україні тема соціального капіталу теж отримала значної наукової популярності. Вказане поняття висвітлено та досліджено з різних ракурсів

наукового знання. Так, О. Захарченко [40], О. Панькова [81] та В. Степаненко [132] проаналізували концепцію соціального капіталу співвідносно з формуванням громадянського суспільства в Україні. О. Ніздрань розглянула зв'язок психологічного здоров'я та соціального капіталу у осіб з низьким економічним статусом [75; 76].

М. Лесечко [62] аналізує соціальний капітал з позицій державного управління та відносин державних інститутів з носіями соціального капіталу. Е. Гугнін та В. Чепак [28] роблять акцент на багатофункціональності поняття соціального капіталу, та більш схильні розглядати його як певний ресурс, який сприяє задоволенню інтересів індивіда і водночас обслуговує суспільні та групові потреби. А. Багнюк [4] розглядає соціальний капітал як індикатор певного статусу людини в суспільстві, і в той же час як ресурс, який відкриває доступ людини до інших життєвих ресурсів.

А. Бова [12] емпірично дослідив особливості соціального капіталу в Україні в контексті економічної науки.

В. Слагін зазначає, що “соціальний капітал включає сукупність недержавних і некомерційних суб'єктів соціального життя, мережу їх взаємозв'язків, цінностей і норм, яких вони дотримуються, а також різні види діяльності, виконувані ними з власної ініціативи в рамках сформованої мережі зв'язків та з дотриманням усталеної системи норм суспільної взаємодії” [37, с. 4]. Важливість соціального капіталу, на думку вченого, полягає в тому, що він чинить значний вплив на політичний, економічний і соціальний розвиток суспільства [37].

Криза в українському суспільстві, на думку Ю. Середи, надала додаткової важливості та актуальності сімейним та приятельським відносинам при соціальній взаємодії для забезпечення моральної підтримки та розуміння, зменшення наслідків тривалого стресу. Низький рівень соціального капіталу українського суспільства пояснюється нерозвиненою громадянською самосвідомістю та низькою активністю населення. Особливістю громадянського суспільства України є низький рівень

соціальної активності навіть при зростанні кількості громадських об'єднань [121].

Вчена вказує, що українське суспільство характеризується не стільки низьким рівнем соціального капіталу серед населення, скільки низьким рівнем саме його прояву в громадянській свідомості, тобто існуючі соціальні норми та цінності призводять до реалізації соціального ресурсу в певному напрямку, який не сприяє інтеграції громадян, що заважає формуванню цілісного суспільства. Межі існуючих соціальних спільнот набувають характеристик закритої та ізольованої системи, громадяни не відчують, що їх думка може якимось чином вплинути на суспільне становище в Україні. Така ситуація призводить до одностороннього розвитку соціального капіталу українського суспільства, що свідчить про неефективну державну політику. Проглядається потреба у розвитку соціального капіталу, який відображає зв'язки між різними соціальними спільнотами та громадськими організаціями. Високий рівень розвитку соціального капіталу, який відповідає за мережу соціальних зв'язків з найближчим оточенням не свідчить про його позитивний вплив на все суспільство держави [121].

Особливістю, що властива більшості форм соціального капіталу, яка відрізняє його від інших форм капіталу, є його суспільно-корисний аспект: суб'єкт чи суб'єкти, які генерують соціальний капітал зазвичай отримують лише невелику частину його вигід, що призводить до недостатнього інвестування у соціальний капітал [13].

К. Грутаєрт та І. Серагелдін стверджують, що для конкретної країни в конкретний момент часу існує відповідний рівень та склад соціального капіталу. Цей рівень враховує взаємодоповненість з іншими типами капіталу. Його склад, вірогідно, з часом зміниться, проте загальна кількість має збільшитись за рахунок накопичень [12].

Вцілому, поняття соціального капіталу набуває все більшої популярності в науковому світі, та об'єднує навколо себе значне коло науковців різних галузей науки. Феномен соціального капіталу

розробляється в межах різних наукових підходів. З позиції **мережевого підходу** величина соціального капіталу особи визначається кількістю соціальних відносин, в які вона залучена та має вільний доступ. **Інституційний підхід** підкреслює, що існування соціальних мереж є результатом політичної, законодавчої та інституційної сфер держави, внаслідок чого акцент у вивченні перенесено на нормотворчу функцію соціального капіталу. У рамках **ресурсного підходу** ключовим моментом існування соціального капіталу є можливість отримання вигоди від взаємодії з соціальним оточенням. **Комунітарний підхід** розглядає соціальний капітал як сукупність характеристик соціальних спільнот та організацій (норми, довіра), які сприяють кооперації.

1.2 Соціально-психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб

Процес міграції отримав суттєвого розповсюдження у всьому світі, проте в Україні саме зараз він є досить частим явищем. Велика частина мешканців сходу України вже декілька років активно переселяється в інші частини держави та за кордон. Частина людей переміщуються через те, що були в осередку воєнного конфлікту та намагаються врятуватись, а частина не була свідком бойових дій, проте боїться переслідувань через свої політичні погляди. Як би там не було, причини у кожного свої, проте ситуація, яка склалась на території, де вони проживали, змусила їх змінити середовище проживання.

М. Слюсаревський та О. Блинова приділили увагу класифікації видів міграцій. Так, науковці виділяють міграцію «внутрішньодержавну та міждержавну, постійну і тимчасову, суверенну і вимушену, та інші» [124, с. 33]. Актуальності в даній роботі набуває саме вимушена міграція, з урахуванням того, що частина території України стала осередком збройного конфлікту, що й виступає ключовою причиною переміщення значної частини

населення східних областей на інші території.

В даному контексті влучне зауваження Р. Шаміонова про важливість причин міграції. Він зазначає, що добровільна міграція підвищує загальний рівень стресостійкості особи, що сприяє її толерантності до нових умов життя та швидкому пристосуванню. Переміщення, викликане зовнішніми негативними обставинами, знецінює власну активність особи, підриває її віру в контрольованість власного життя та обтяжує адаптацію в новому соціальному середовищі [154].

В. Сохранов в якості ключової проблеми мігрантів виділяє проблему «сміслоутворення як процесу, який забезпечує розвиток особистості як осмисленого суб'єкта культурно-історичного процесу тієї соціальної спільноти, яка стає референтною для його формування» [128, с. 184].

Певна група вчених (Ф. Березін [6], В. Гриценко [26], Г. Солдатова [106]) робить акцент на тривозі, як одній із ключових проблем мігрантів.

Г. Солдатова зазначає, що тривога супроводжує переселенця з початку переміщення та навіть після нього, має тривалий характер в його житті. Її підґрунтям є невизначеність та невідомість навколишнього нового середовища, в якому опинились мігранти. Тривога підкріплюється страхом та відчуттям безвиході. Вказані негативні переживання послаблюють адаптаційні можливості психіки переселенця [106].

Ф. Березін пише, що особи, яким властивий підвищений рівень тривоги, мають викривлення в сприйнятті оточуючої дійсності, які пов'язані з песимістичним забарвленням життєвих подій та подальших перспектив, відчуттям власної неповноцінності, очікуванням неприйняття з боку оточення, підвищеною емоційною вразливістю. Зазначені стани заважають переселенцям засвоювати нові норми соціальної взаємодії та стимулюють прагнення шукати підтримки та допомоги у оточення. Напротивагу цьому, низький рівень тривоги сприяє формуванню соціальної активності, оптимістичній оцінці оточуючої дійсності та життєвих перспектив, прояву ініціативності, допомагає формувати поведінку з урахуванням існуючих

соціальних норм, не відчувати бажання залучення сторонніх людей до вирішення власних особистісних проблем [6].

В той же час, В. Гриценко зазначає, що посилення тривоги може спричинити позитивні зміни, стимулюючи включення власних психологічних адаптаційних механізмів особистості, що гармонізують її з навколишнім соціальним середовищем. Проявом включення власних резервних ресурсів є конвертація психічних процесів, ефективна поведінка, яка відповідає ситуації, що сприяє пришвидшенню адаптації [26].

Якщо продовжувати тему психічних станів, які властиві вимушеним переселенцям, то тут дуже влучною є позиція Г. Солдатової, яка вказує на системність прояву психологічних та психічних проблем вимушених мігрантів, які впливають на всіх життєві сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційну, комунікативну. Так, розбалансованість емоційної сфери переселенців проявляється у пригніченості, депресії, розгубленості, які з часом знімуються на гнів, агресивність, претензійність. Підвищується рівень тривожності, роздратованості, відбуваються безпідставні зміни настрою. Також наявні розлади сну, безсоння, або підвищена сонливість, сни мають негативне забарвлення та змушують прокидатись у тривозі [106].

У зв'язку з різким зменшення можливостей задоволення різних потреб результатом переїзду, суттєвих змін зазнає мотиваційна сфера переселенців. На перший план виходять першочергові потреби, деформацій зазначає ціннісно-смилова сфера життя, знижується рівень домагань, самооцінка, неможливість задоволення власних потреб викликає пригніченість. Актуальності набувають екзистенційні проблеми, які викликані невизначеністю та безперспективністю майбутнього.

Дисбаланс емоційної та мотиваційної сфер провокує розлади та порушення в когнітивній сфері мігранта, а саме порушення пізнавальних процесів: «пам'яті (амнезії – втрати пам'яті; конфабуляції – наявність в пам'яті подій, які ніколи не відбувались з людиною, важкість

запам'ятовування), розсіяність уваги, відволікаємість, порушення сприйняття (наприклад, часу), розлади мислення (зісковзування – мимовільний відхід від основної теми розмови; надмірна докладність)» [106, с. 238].

Розлади особистісних психологічних сфер призводить до дисбалансу в міжособистісній взаємодії. Особливо потерпають найближчі відносини: з коханими, дітьми, батьками, друзями, а також виникають непорозуміння з членами власної групи та приймаючої громади [106].

Проте відсутність поруч близьких друзів та родичів не завжди призводить до негативних наслідків для життя переселенця. Іноді це провокує мобілізацію його внутрішнього потенціалу та сприяє особистісному зростанню, вдосконаленню життєвого досвіду та напрацюванню навичок.

Варто підкреслити, що далеко не завжди труднощі, викликані ситуацією вимушеного переміщення (наприклад, відсутність близьких друзів чи родини), мають тільки негативні наслідки для психічного здоров'я. Вони можуть сприяти і позитивним змінам, наприклад особистісному росту, придбанню нового досвіду, нових навичок [106].

До невротичних розладів, які зустрічаються у вимушених переселенців, Г. Солдатова відносить «депресії, суїцидальні тенденції, тривожні розлади та страхи» [106, с. 241].

Ризик появи депресії визначається особистісною схильністю до неї, кількістю негативних подій в житті особи та їх тривалістю та відсутністю підтримки з боку оточення [106].

Факт вимушеної міграції, низький рівень згуртованості з приймаючою громадою, низький рівень матеріального забезпечення можуть провокувати виникнення суїцидальних намірів у переселенців. Травматичні події вимушеного переміщення негативно впливають на фізичне та психологічне самопочуття переселенця. Крім того, процес адаптації обтяжується різким зниженням соціально-економічного статусу та необхідністю налагодження стосунків з приймаючою громадою [106].

Ю. Пилипас виділяє “стани внутрішньо переміщених осіб, які

спричиняють нестабільність і втрату контролю над ситуацією, власним життям:

- втрата автономності («Я не керую процесом. Мене кудись несе»);
- втрата суб'єктивності («Це не я приймаю рішення у своєму житті. Хтосьзверху вирішує»);
- порушення ідентичності;
- розгубленість (на рівні думок не можуть зосередитися і виконувати розумові завдання, до яких звикли), регрес;
- побоювання відторгнення (що їх будуть ідентифікувати з ворогами);
- відчуття незахищеності;
- стан жертви;
- злість та пошук «зовнішнього ворога» (хтось має за це заплатити);
- відсутність можливостей прогнозувати майбутнє;
- сором, низька самооцінка, почуття провини;
- функціональні симптоми, психосоматичні розлади, зловживання психоактивними речовинами;
- реакції на тяжкий стрес і порушення адаптації, в тому числі посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)» [107, с. 10].

В якості психологічних проблем, які переживають ВПО України І. Трубавіна виділяє:

- загальні, властиві всім членам сім'ї, відсутність перспективи на майбутнє, розбалансованість, розгубленість; психологічні травми, викликані тим, що вони стали свідками воєнних дій, насильства; почуття провини через потребу в зовнішній допомозі від сторонніх людей, втрата групової ідентичності, сприйняття себе в якості жертви, розгубленість через втрату контролю над власним життям; відсутність ідентифікації з приймаючою громадою, що провокує відчуття самотності; зниження самооцінки; необхідність пристосування до проживання в компактних умовах та до зменшення власного простору; втрата домашніх тварин, які не вдалось взяти з собою при переїзді; відчай батьків від усвідомлення неможливості

забезпечити безпеку для власних дітей; зниження критичності мислення, яке викликане значним та тривалим стресом; низький контроль емоційного стану, що стало причиною пережитої кризи;

- чоловічі переживання: почуття провини за неможливість забезпечити захист та матеріальне благополуччя сім'ї, вберегти рідний край, за неможливість знайти роботу; труднощі з виявом та контролем емоцій, агресивність викликана безпорадністю, відчуттям, що не вдалось вберегти коханих людей в безпеці;

- жіночі переживання: страхи, викликані пережитими подіями, тривога за невизначене власне майбутнє та майбутнє дітей, вказані переживання компенсуються підвищеним проявом турботи про дітей та членів родини на новому місці проживання; тривожність викликана підвищенням почуття відповідальності за щастя сім'ї, почуття самотності;

- дитячі переживання: розлади психічного розвитку викликані пережитим травмуючим досвідом воєнних дій, необхідністю покинути друзів на попередній території проживання, низька стресостійкість викликана тим, що процес розвитку та соціалізації вже передбачає значні ресурсні витрати психічного характеру, одночасно значні психологічні витрати необхідні, щоб впоратись з наслідками вимушеного переміщення, психіка не витримує такого навантаження та дає збій; важкість не тільки зрозуміти та ідентифікувати свій стан, свої емоції, а й проявити їх, поділитись ними з близькими; самотність та ізоляваність викликані неможливістю знайти спільну мову з однолітками на новому місці проживання; розгубленість через необхідність покинути друзів та загалом колектив в місці навчання; вимушене переселення підриває базову довіру до світ, яка власне переживає процес формування; повністю нове соціальне оточення чинить додаткове навантаження на нестійку психіку; психологічні перевантаження провокують розлади сну, страхи, фобії, агресію, адаптивна модель поведінки ще не сформована, невпевненість та розгубленість проявляються в негативізмі по відношенню до оточення [139].

Проблемою соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців займались А. Бреус, Л. Гуменюк [29], Т. Вашека, І. Гічан [18], О. Зінченко [42], В. Константинов [46], І. Музиченко [70], А. Налчаджян [71], Т. Паршина [83], В. Рибалко [110], О. Риндзак [111], Т. Смоліна [126], Г. Солдатова [106], Ю. Хачатурян [15], С. Чернікова [15], Р. Шаміонов [15] та М. Южанін [15].

Дослідження взаємостосунків між переселенцями та приймаючим населенням виявили ряд аспектів, які проливають світло на проблему адаптації. Ключовими проблемами є рольова та статусні структури в новому соціальному середовищі, внутрішня зорієнтованість переселенця на тривалу чи короткострокову взаємодію, ступінь доступу до таких же переселенців, чи поруч живуть, чи далеко, міра соціальної активності (сторонній спостерігач чи безпосередній учасник) [106].

За Р. Шаміоновим соціально-психологічна адаптація передбачає крім пошуку шляхів досягнення порозуміння з новим соціальним оточенням, ще й прийняття його соціальних норм, моделей взаємодії та статусну та комунікативну відповідність [15].

Як соціально-психологічне явище адаптація визначається О. Зінченком «як процес входження особи в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та займання певного місця у структурі відносин між членами групи, усвідомлення проблем, що можуть виникнути під час входження до нового середовища» [42, с. 51-52]. Свідома діяльність, яка спрямована на постійну взаємодію з новим колом знайомих, з приймаючою спільнотою, сприяє прискоренню процесу адаптації. Це досягається за рахунок ідентифікації себе в якості повноцінного члена групи та відповідності цінностей особи потребам нового соціального середовища. В такій ситуації важливості набувають атитюди, наповненість ціннісно-сміслової сфери, моделі поведінки в тій чи іншій ситуації, ставлення з боку приймаючого середовища, баланс між рівнем домагань особи та її реальними можливостями та новими умовами проживання [42].

М. Южанін, говорячи про процес адаптації переселенців до нового середовища, робить акцент на важливості ставлення до них приймаючого оточення, яке інколи проявляє відторгнення та відсторонення по відношенню до переселенців, проте частіше ставиться до них приязно та толерантно, з готовністю до пошуку взаєморозуміння [15].

Щодо приймаючої громади та її ролі у процесі соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб, О. Зінченко виокремлює наступні напрямки її діяльності. В першому випадку соціальна спільнота схильна сприймати переселенця як загрозу по відношенню до себе у соціально-професійній та соціально-економічній сферах, що викликає провокативну поведінку по відношенню до них та відторгнення з громади. Така поведінка спільноти гальмує адаптацію переселенців, а в деяких випадках робить її неможливою. Наступна модель ставлення спільноти до переселенців проявляється у байдужості та безініціативності по відношенню до них, на проблеми вимушених переселенців просто не звертається увага. Третя модель ставлення з боку приймаючої громади демонструє прагнення надати допомогу переселенцям у можливості відчувати себе повноцінним членом спільноти. Члени приймаючої громади прагнуть підтримати переселенців у вирішенні труднощів, які їх спіткали [42].

Про важливість ставлення приймаючого населення до переселенців пише О. Блинова. Переселення має двосторонній характер та включає в себе дві сторони. Однією з вказаних сторін є власне мігранти, які займають активну позицію, а іншою – приймаюче населення, якому властива пасивність. Таким чином повноцінний обопільний процес адаптації відбувається за рахунок їх взаємодії. У випадку негативного ставлення до переселенця з боку корінного населення процес адаптації, обтяжений необхідністю залишення власної домівки, значно уповільнюється. Наявні емпіричні результати підтверджують, що бувають випадки інтолерантного ставлення до переселенця з боку соціального оточення. Негативні та агресивні стереотипи сприйняття є причиною непорозумінь та конфліктів

між приймаючим населенням та переселенцями. В таких випадках допоможе уникнення крайніх полюсів та займання більш беземоційних та безоцінних позицій при взаємодії, що підвищить її конструктивність [7].

На основі отриманих емпіричних даних О. Блинова зазначає, що критерієм позитивного ставлення приймаючого населення до внутрішньо переміщеної особи є їх задоволеність своєю роботою та кар'єрним становищем. Важливим є момент врегульованості їх сфери діяльності інтересам та бажанням, характеристикам мікроклімату в робочому колективі, задоволеність фінансовим становищем, можливість подальшого розвитку та кар'єрного підвищення. Відсутність названих критеріїв у характеристиках роботи приймаючого населення буде провокувати їх негативне ставлення до переселенців. Причини полягають у тому, що процес вимушеного переселення жителів східних регіонів України та АР Крим сприймається як масове явище, а переселенці – як конкуренти щодо отримання якісних робочих місць. Негативну роль в утворенні подібного стереотипу відіграє політика України, активним поширенням інформації про значні пільги, які мають внутрішньо переміщені особи, на відміну від постійно проживаючого населення. Постійне транслявання подібної інформації впливає на сприйняття приймаючим населенням переселенців [7].

Тема толерантності дещо під іншим кутом висвітлена у В. Петрова, який вважає її “характерною рисою відносин між переміщеними особами та середовищем в місцях їх нового проживання” [96, с. 86]. Ми розділяємо думку вченого стосовно приналежності толерантності до внутрішньої системи ціннісних орієнтацій особи, а також стосовно того, що інтолерантність є нормальним проявом адаптивної поведінки особи в тій чи іншій ситуації, у випадках, коли вона не перетинає відповідних меж суспільної моралі [94].

Життєві ситуації вимагають відповідної реакції та поведінки: кооперація чи конфлікт. Перший варіант передбачає прояв толерантності, другий – інтолерантності. При моделі поведінки, яка направлена на співпрацю,

оточуючі оцінюються з боку їх ефективності та принад. І за умови підтвердження їх корисності, межі взаємодії поступово зменшуються, що призводить до утворення приятельських стосунків. Одночасно орієнтація на конфлікт передбачає відторгнення особи незалежно від її якостей. Таким чином толерантність відображає врахування особистісних індивідуальних якостей особистості та прийняття їх, без бажання зробити їх зручними для себе. Одночасно інтолерантність проявляється у відторгненні та відсутності бажання зрозуміти іншу особи, її індивідуальність при обоюсторонній взаємодії. Вчений вказує на важливість цивілізованого та адекватного прояву як толерантності, так і інтолерантності. Толерантність не має перетворитись на рабську підлеглість, а інтолерантність може проявлятися у виключно соціально прийнятних формах, цивілізовано [96].

В якості важливого атрибуту повноцінного громадянського суспільства Н. Ручкова виділяє толерантність, яка має забезпечувати гармонійне існування різних спільнот, релігійних та політичних організацій, пом'якшувати етнічні відмінності [11].

Пом'якшуючим фактором для внутрішньо переміщених осіб в нашій державі є те, що вони потрапляють в середовище, яке близьке їм за культурою та мовою, проте зрозуміли, що інше соціальне середовище передбачає певну витрату внутрішніх ресурсів для налагодження нових соціальних зв'язків. Соціально-психологічна адаптація передбачає налагодження балансу між ціннісними орієнтаціями, поведінкою внутрішньо переміщених осіб та входженням до нового соціуму зі збереженням вірності власним ідеалам. Соціальний комфорт, участь в житті приймаючої спільноти та ініціативність у вирішенні спільних завдань, наявність перспективи на майбутнє є характеристиками успішної адаптованості особи на новому місці проживання [42].

У рамках ресурсного підходу адаптація розглядається як пристосування до втрати значної частини ресурсів, які мали ВПО до переміщення, а також отримання доступу до ресурсів у новому місці

перебування. Вимушене переміщення, як вказує І. Тітар, призводить до втрати або зменшення значної кількості раніше доступних ресурсів: помешкання, інших матеріальних благ, місця роботи, родинних зв'язків, спілкування з друзями, приятелями. Зменшення та втрати ресурсів не обов'язково відбуваються після переїзду, а можуть мати місце ще до нього. Матеріальні блага на попередньому місці можуть втратити свою цінність з огляду на ситуацію воєнного протистояння. Критерієм адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища є відновлення втрачених в результаті переїзду ресурсів. Таким чином, «адаптація ВПО – це процес, під час якого індивіди прагнуть задовольнити свої потреби, переслідують власні цілі та відповідають вимогам нового суспільства після переміщення» [14, с. 60-61].

Д. Головченко пише, що поряд з терміном адаптація в науковій літературі пишуть про феномен «переадаптація», який відображає процес трансформації світогляду особи при суттєвих змінах умов та середовища її життєдіяльності. Якщо особа не переживає подібних змін можна стверджувати про її дезадаптацію. Відмінність адаптації та переадаптації полягає у ступені перебудови особистості. Характеристиками переадаптації є зміни у ціннісно-смісловій сфері особистості, у нормативній та мотиваційно-потребовій сферах. Зміни можуть відбуватись у їх ієрархії, засобах задоволення та реалізації [27].

Соціально-психологічна адаптація має динамічний характер та є проявом відповіді індивіда на зміни умов оточуючого середовища. Ефективність адаптації визначається лабільністю змін в сприйнятті та поведінці особистості у відповідності до змін навколишнього середовища, адекватністю оцінки власних якостей та конструктивністю при побудові нових соціальних зв'язків. Передумовою соціально-психологічної адаптації є, на думку І. Головченко, бажання особистості будувати свою поведінку у відповідності до тієї чи іншої життєвої ситуації. Особливої значущості набуває позиція, яку особа займає по відношенню до оточуючої дійсності, чи

її модель поведінки передбачає активну участь у взаємодії з оточенням, чи їй достатньо зайняти позицію зовнішнього спостерігача [27].

Про важливість врахування індивідуальних особливостей переселенців пише О. Блинова, яка вказує, що виявлено різне відношення до важких життєвих ситуацій: одним переселенцям властивий високий рівень спокою та легке знаходження найбільш оптимальних для кожної конкретної ситуації рішень, для інших криза, викликана вимушеним переселенням, стала тяжким випробуванням. Тому дослідницею підкреслено важливість вивчення ролі особистості переселенця, виявлені значущих психологічних якостей та схильностей для подолання кризової ситуації, забезпечення збалансованості різних психологічних функцій та подальшого гармонійного розвитку особистості переселенця [6].

До якостей особистості, які негативно впливають на процес адаптації О. Блинова відносить інтровертованість особистості, що знижує вірогідність звернення за психологічною допомогою, підвищена нервозність як прояв афективності, підвищеної збудливості та зниженої толерантності до оточення. В якості шляхів психологічної допомоги мігрантам вчена вказує на важливість стабілізації їх емоційних станів, стимулювання їх внутрішніх ресурсів для подолання стресових ситуацій та прискорення адаптації. Тоді переселенець буде самостійно шукати шляхи до пошуку роботи, для налагодження власного добробуту, відновлення втраченої соціальної мережі зв'язків, які будуть сприяти отриманню ними емоційної, інформаційної та соціальної підтримки [6].

Т. Стефаненко зробила спробу описати психологічний портрет образу людини, який краще за все підходить для життя в новій спільноті. Це «професійно компетентний з високою самооцінкою, товариський індивід, екстравертного типу; людина, у якої вагоме місце займають загальнолюдські цінності, відкрита для інших різних поглядів, яка цікавиться оточуючими, а при вирішенні конфліктів обирає стратегію співробітництва» [133, с. 93].

Автор зазначає, що визначений комплекс особистісних якостей не може

бути ефективним в будь-якій спільноті, а успішність адаптації більшою мірою визначається відповідністю поведінки особистості тій життєвій ситуації в якій вона перебуває [133].

Важливою умовою прискорення адаптації особи є соціальна підтримка з боку оточення, яка значною мірою впливає на налагодження психологічного добробуту переселенця. Найбільшу вагу має підтримка ближнього оточення (сім'ї, друзів, колег та інших осіб), яке розділяє тяжкість ситуації, в якій вони опинились, підбадьорює, та допомагає пережити життєву кризу. Позитивний вплив включеності в міжособистісні відносини проявляється в тому, що доступність до широкого кола соціальних контактів, багатоманіття та позитивне забарвлення соціальних контактів покращує психологічне самопочуття та посилює включення власних захисних механізмів особи для подолання важкої ситуації [106].

Н. Мазіна вказує, що Україна наразі перебуває в стані нестабільності внаслідок чого соціальні та політичні інститути значною мірою втрачають свій регулюючий вплив та не можуть забезпечити гідний рівень життя населення. Це призводить до того, що успішність адаптації особи більшою мірою визначається її особистісними можливостями адаптуватися до нестабільної суспільної ситуації. За вказаних умов зростає важливість соціального капіталу [63].

Згідно з міжнародним оглядом проблем ВПО, «соціальний капітал є одним з чинників, що сприяє їх інтеграції у приймаючих громадах, а також має особливе значення у контексті доступу до інформації та послуг» [19, с. 98-99]. Тому важливість соціального капіталу для ВПО не викликає сумніву.

Дослідження на рівні державної стратегії Грузії показують, що низький рівень соціального капіталу ВПО не полегшує їх інтеграцію, наслідком чого є їх ізоляція, менша участь у цивільних процесах та у формальних соціальних структурах. Стан розчарування багатьох ВПО призводить до соціальної пасивності, безініціативності та залежності від сторонньої допомоги [19].

С. Максвелл та Л. Мандерсон з'ясували, що переселенці говорять про розпад соціальних мереж після переміщення. Печаль, тривоги і самотність часто приписуються сприйнятому розпаду соціальних мереж. Необхідною умовою повернення почуття спільності є формування нових відносин і взаємодій у часто крихких умовах переселення [177, с. 95]. Одночасно, ефективна інтеграція забезпечується в тому числі за рахунок підтримання соціальних зв'язків з попереднього місця проживання, а не тільки за рахунок утворення нових контактів, з огляду на те, що вимушена зміна місця проживання не обов'язково передбачає втрату попередніх контактів [19].

Про часткову втрату соціального капіталу внутрішньо переміщеними особами також свідчать результати дослідження Н. Мазіної. Метою вказаного дослідження було визначення структури соціального капіталу та його ролі у формуванні адаптаційного потенціалу ВПО. Було виявлено, що близько 10% респондентів, налаштовані на самостійне подолання життєвих труднощів, незважаючи на брак власного ресурсу, викликаний вимушеним переїздом, включаючи низький рівень матеріального достатку, та не шукають допомоги у соціальних контактах. Разом з тим, сукупний результат приведенного дослідження дає підстави вказувати на пошук опитаними переселенцями допомоги у соціальній мережі. Серед критеріїв ефективних взаємодій виділяють довіру та надійність партнера по спілкуванню. Визначальними критерієм утворення нового соціального зв'язку є в першу чергу особистісні якості особи, а лише потім її ресурсність. Перевага при взаємодії надається горизонтальним соціальним зв'язкам [63]. Ю. Серєда підкреслює, що «ситуація вимушеної міграції призводить до зменшення соціального капіталу, внаслідок посилення недовіри та втрати соціальної згуртованості, що призводить до соціальної ізоляції та відсутності мотивації до розбудови нових соціальних мереж» [122, с. 30].

Населенню Донбасу властивий низький рівень довіри до державних інститутів: законодавчому апарату, місцевим органам державної влади, виконавчій гілці влади, державним органам, які здійснюють контроль над

неокупованою частиною східних регіонів країни. На противагу вказаному, мешканці східних регіонів виказують найбільшу довіру родині та друзям [19].

Загалом українському населенню властивий брак зв'язувального соціального капіталу. Найефективнішими соціальними зв'язками вважаються сімейні та дружні, які демонструють найвищі показники довіри. Вказаним контактам відведена ключова роль у вирішенні великого кола життєвих питань, які включають в себе пошук закладу для отримання освіти, пошук роботи, при одночасно несуттєвій ролі громадських організацій, які майже не приймаються до уваги при вирішенні нагальних життєвих питань. Проте вимушений переїзд призвів до збідніння потенціалу соціальних зв'язків найближчого оточення. Близьки зв'язки з попереднього місця проживання не можуть допомогти при інтеграції на новому місці проживання. Звісно, що вони важливі в контексті забезпечення психологічної підтримки, проте знову ж таки малоефективні при пошуку роботи в новому середовищі. За вказаних обставин для ВПО цінності набувають соціальні контакти з соціальними та політичними організаціями [122].

Таким чином зрозуміла очевидна користь для внутрішньо переміщених осіб об'єднувального соціального капіталу для швидшої інтеграції в нове соціальне оточення. У випадку надання переваги зв'язувальному соціальному капіталу утворюється ситуація браку ресурсів для покращення життя [122].

До групи ризику стосовно можливості інтеграції в нове соціальне середовище відносять переселенців, які віддають перевагу найближчим соціальним зв'язкам в межах сім'ї та друзів. Відновлення об'єднувальних соціальних мереж на новому місці проживання забезпечить прискорення процесу інтеграції ВПО в нових громадах. Для цього необхідно проводити постійний моніторинг наявних стратегічних цілей переселенців, мотивувати їх на участь у розробці програм, які їх безпосередньо стосуються, забезпечити їх проінформованість про наявність таких програм, а також заохочувати в них свідомий вибір діяльності, який їм близький та приносить

задоволення [19].

Варто відмітити, що країни, в яких наявна велика кількість внутрішньо переміщених осіб, в тому числі і наша держава, мають низький рівень економічного розвитку, що обмежує можливості допомоги переселенцям навіть за короткочасної кризи, не говорячи про необхідність надання їм тривалої підтримки з боку держави. За таких умов важливістю набувають фактори інтеграції ВПО в нове соціальне середовище з можливим найменшим залученням сторонньої допомоги. Тому важливо забезпечити у переселенців віри у власні сили та сприяти розвитку у них тих принад, які власне можуть бути корисні для приймаючої спільноти. Це може стати основою їх інтеграції в нове середовище за рахунок власних сил [19].

1.3 Теоретична модель впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб

Значна частина населення України опинилась в статусі внутрішньо переміщених осіб. В контексті цієї проблеми постає необхідність виявлення обставин, які б могли прискорити процес їх адаптації до нових умов проживання. Соціальний капітал це саме той важливий фактор їх життя який зазнав значних деформацій. Він був сформований та накопичений протягом значного періоду часу, а в результаті вимушеного переїзду частково втрачений.

Соціальний капітал вміщує в собі ряд компонентів, а для можливості його емпіричного дослідження постає необхідність виділити конкретні складові, які б максимально повно відповідали характеристикам вибірки внутрішньо переміщених осіб. В основу аналізу покладену тезу, що «міграція

– це переміщення, яке спричинює зміни у соціальних зв'язках особи й чинить вплив на неї та на її суспільне оточення» (О. Блинова,

М. Слюсаревський) [124, с. 31].

Ю. Серета вказує, що міжнародний огляд проблем внутрішньо переміщених осіб свідчить, що соціальний капітал, на рівні з доступом до житла, робочих місць, соціальних послуг, є важливим фактором їх інтеграції в приймаючих громадах. Його важливість для адаптації ВПО полягає в тому, що соціальний капітал може в якійсь мірі замінити собою інші види капіталу. Він сприяє розвитку відчуття належності, що допомагає переселенцям проявляти більшу активність при взаємодії з оточенням. Крім сприяння інтеграції виявлено, що соціальний капітал є джерелом психологічного здоров'я та комфорту. Ще одним моментом, який свідчить про особливе значення соціального капіталу саме для ВПО є те, що розвинуті неформальні мережі соціальних зв'язків допомагають переселенцям в доступі до отримання позик, догляді за дітьми, при пошуку робочих вакансій [122].

Враховуючи, що в результаті переїзду значних змін зазнали саме соціальні мережі ВПО, в якості одного з компонентів соціального капіталу ВПО виділено ресурси соціальної мережі актора. Про ресурси соціальної мережі знайомств як компонент соціального капіталу зазначає І. Семків [118].

Дослідження ресурсу соціальної мережі є вкрай актуальним для групи ВПО, адже у зв'язку з вимушеним переселенням вони опинились в ситуації потреби зовнішньої допомоги, вагомим ресурсом якої і виступає соціальна мережа до якої включений індивід.

Особа може мати досить широке коло знайомств, проте їх характер буде поверхневим. В такому разі мережа знайомств не буде являти собою соціальний ресурс в такій мірі, який би являла при близьких стосунках. Тому інтерес викликає не кількісний показник соціальної мережі актора, а власне якість відносин з особами, які мають той чи інший ресурс.

З огляду на необхідність якісного наповнення нових соціальних зв'язків внутрішньо переміщених осіб, в якості наступного компоненту соціального капіталу в цьому дослідженні виділено довіру. Вбачається, що саме довіра є

важливим фактором, який сприяє розбудові соціальних відносин на всіх рівнях соціальної взаємодії.

Довіру в якості структурної складової соціального капіталу виділяє значне коло вчених: П. Гріффіс, С. Ковлі, Дж. Мейбен, С. Хен та А. Форбс [170], Н. Лебедева та А. Татарко [59], Р. Патнем [83], Т. Стеценко [134], Ф. Фукуяма [150], Л. Ханіфан [169].

Формування довіри, як зазначає Т. Стеценко, починається зі здатності особи довіряти, яка проявляється у міжособистісній взаємодії, стріяючи утворенню та збереженню соціальних контактів між різними суб'єктами соціального середовища, що з часом “створює культуру довіри і розбудовує соціальні відносини в суспільстві на всіх рівнях соціальної взаємодії (мікро-, мезо-, макро-), на тлі якої відбувається формування соціального капіталу” [134, с. 48].

Виходячи із зазначеного вище зрозуміло, що основою існування довіри є певний досвід взаємодії з соціальними об'єктами. Вимушений переїзд призвів до того, що переселенці втратили значне коло перевірених соціальних контактів. Постала необхідність у формуванні соціальної довіри до нових об'єктів на основі власного, чи опосередкованого досвіду.

На думку Т. Стеценко, трактування недовіри виключно як відсутності довіри обмежує функціональне наповнення вказаного феномену, та не відображає його достовірної сутності. Важливим атрибутом недовіри є те, що вона стимулює особу до посилення уваги з метою визначення надійності суб'єкта взаємодії. В цьому випадку недовіра виступає внутрішнім захисним механізмом, який забезпечує його соціальну безпеку. У випадку виявлення ненадійних контактів, соціальна мережа особи зазнає трансформацій, за яких вільні місця отримують нові соціальні взаємодії. В такому випадку недовіра стимулює особу до усвідомленого, чи неусвідомленого пошуку нових контактів [135].

Загальноприйняте трактування довіри та недовіри як двох протилежних полюсів одного феномену отримує інше забарвлення в контексті соціального

капіталу, де “вони відповідають за формування останнього, але довіра формує нові контакти за рахунок готовності індивіда до взаємодії, а недовіра – за рахунок потреби у заміні ненадійних контактів новими, більш надійними” [135, с. 575].

Таким чином виокремлення довіри в якості компоненту соціального капіталу ВПО вбачається актуальним, оскільки її наявність буде збільшувати близькість стосунків з іншими людьми і таким чином відновлювати соціальний капітал. Наявність недовіри в той же час буде сприяти пошуку нових, більш надійних соціальних контактів, що теж веде до відновлення соціального капіталу.

Г. Голборн, Р. Едвардс, Дж. Соломос та П. Чєон говорять, що крім об'єднувального та зв'язувального соціального капіталу, необхідно виділити третю форму, а саме з'єднувальний (linking) соціальний капітал.

“З'єднувальний соціальний капітал допомагає людям отримати доступ до ресурсів офіційних інститутів соціального та економічного розвитку. Стосовно міграції ця форма соціального капіталу передбачає необхідність втручання держави для реалізації політики надання вимушеним переселенцям доступу до офіційних ресурсів” [162, с. 29-30]. Зазначене вказує на важливість дослідження інституційної довіри, як компоненту соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Дж. Коулман [49] та С. Позняк [99] в контексті соціального капіталу говорять про важливість зобов'язань, які має один актор перед іншим, та очікувань другого актора, що є запорукою існування соціального капіталу, а Л. Ханіфан [169] зазначає про важливість доброї волі як характеристики соціального капіталу.

На нашу думку беззаперечною є необхідність існування зобов'язань та очікувань для наявності соціального капіталу, проте якщо мати на увазі не тільки формальну взаємодію акторів, а й буденну, то важливості набуває ще й добра воля, як вагомий компонент для відновлення соціальних зв'язків на новому місці проживання. Наявність зобов'язань, очікувань та доброї волі на нашу думку буде проявлятися у готовності до взаємодопомоги, що і було

виділено в якості наступного компоненту соціального капіталу.

Кошкін А.П. вказує, що наявність у особи чи у колективу соціального капіталу являє собою певну абстракцію. Для можливості його використання та реалізації необхідність постає у самостійній чи колективній ефективності. Наприклад, «учасники групи можуть мати високий рівень довіри та згуртованості та, відповідно, високий рівень соціального капіталу, проте тільки готовність надавати один одному взаємодопомогу фактично є зв'язуючою ланкою між соціальним капіталом та реальними соціальними діями» [51, с. 245].

Спільним знаменником у тлумаченні соціального капіталу є його інтерпретація як сукупності актуальних та потенційних ресурсів соціальної мережі особи, які вона використовує виходячи зі своїх інтересів. Вказане визначення покладено в основу дослідження.

В якості компонентів соціального капіталу в цьому дослідженні виділено ресурс соціальної мережі, довіру та готовність до взаємодопомоги.

В процесі подальшої аналітичної роботи постало питання, що саме виступає запорукою відновлення соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб на новому місці проживання.

Джерелами формування соціального капіталу Б. Буркинський та В. Горячук називають взаємодію індивідів, їх ціннісні орієнтації, та діяльність організацій (місцевих органів державної влади, державних та недержавних установ, громадських організацій та об'єднань). Взаємодія передбачає буденну спільну діяльність, стосунки в сім'ї, з друзями, колегами, приятелями. Маються на увазі стосунки, основою яких є прагматичний підхід до суспільної взаємодії з іншими людьми, яка використовується для задоволення власних інтересів. Соціальна взаємодія керується формальними нормами, проте використовує затверджені правила, які сама не створювала. Якщо переходити на конкретику, то формальні норми являють собою регламентовані та прописані правила поведінки, які створені органами державної влади з метою забезпечення громадського порядку. Одночасно тривалий досвід взаємодії призводить до утворення власне неформальних

норм (справедливість, рівність, чесність), які формуються на основі моральних цінностей [17].

Загальноприйняті в суспільстві моральні цінності формувались з урахуванням особливостей життя населення протягом всього його історичного розвитку, та передаються в процесі виховання. Їх основою є розуміння людьми таких категорій як справедливість, добродієність, повага, взаєморозуміння тощо. В різному ступені та співвідношенні моральні цінності визначають ставлення людини до оточення, виступають регуляторами її поведінки в усіх областях діяльності, незалежно від того, чи мова йде про особисті, чи про професійні відносини. Право, що уособлює собою формальні норми, спирається на обов'язковість та регламентованість, а неформальні норми основані на ціннісно-смислових орієнтаціях громадян, що мають свої вираження у переконаностях та ставленнях. Для їх кращого розуміння та конкретизації наведено їх систематизацію в трьох напрямках:

- традиції та звичаї, що властиві конкретній спільноті людей; в процесі розвитку та становлення людина вбирає та засвоює загальноприйняті способи взаємодії, які в подальшому стають невід'ємною частиною її духовного світу;

- суспільна оцінка, яка через прийняття одних вчинків особи та осуд інших, координує її поведінку та заохочує підтримувати загальноприйняті норми;

- власна самосвідомість особи, усвідомлення нею бажаності узгодження власних та громадських інтересів; цим визначається поведінка особа, яка має внутрішню мотивацію та свідчить про певну зрілість та самодостатність.

Регламентовані законом формальні норми поведінки можуть працювати лише при постійному нагляді та контролі за їх дотриманням, що породжує відчуття страху в особи. Для забезпечення розвитку повноцінного громадянського суспільства особливу важливість становлять саме неформальні норми, які забезпечують в суспільстві взаємодопомогу, довіру,

увагу, співчуття та взаємопідтримку [17].

В результаті теоретичного аналізу особливостей ВПО було висунуто припущення, що чинниками відновлення їх соціального капіталу будуть соціальна ініціативність, атитюди (що розглядаються через переконання) та перцептивно-інтерактивна компетентність (як джерело ефективної взаємодії).

Результатом роботи також стало розроблення теоретичної моделі, яка представлена на рис. 1.1.

Поняття ініціативність у сучасній філософській та психологічній літературі визначається як комплекс суспільно важливих характеристик особистості, та безпосередньо ототожнюється з поняттями активність та творчість [156].

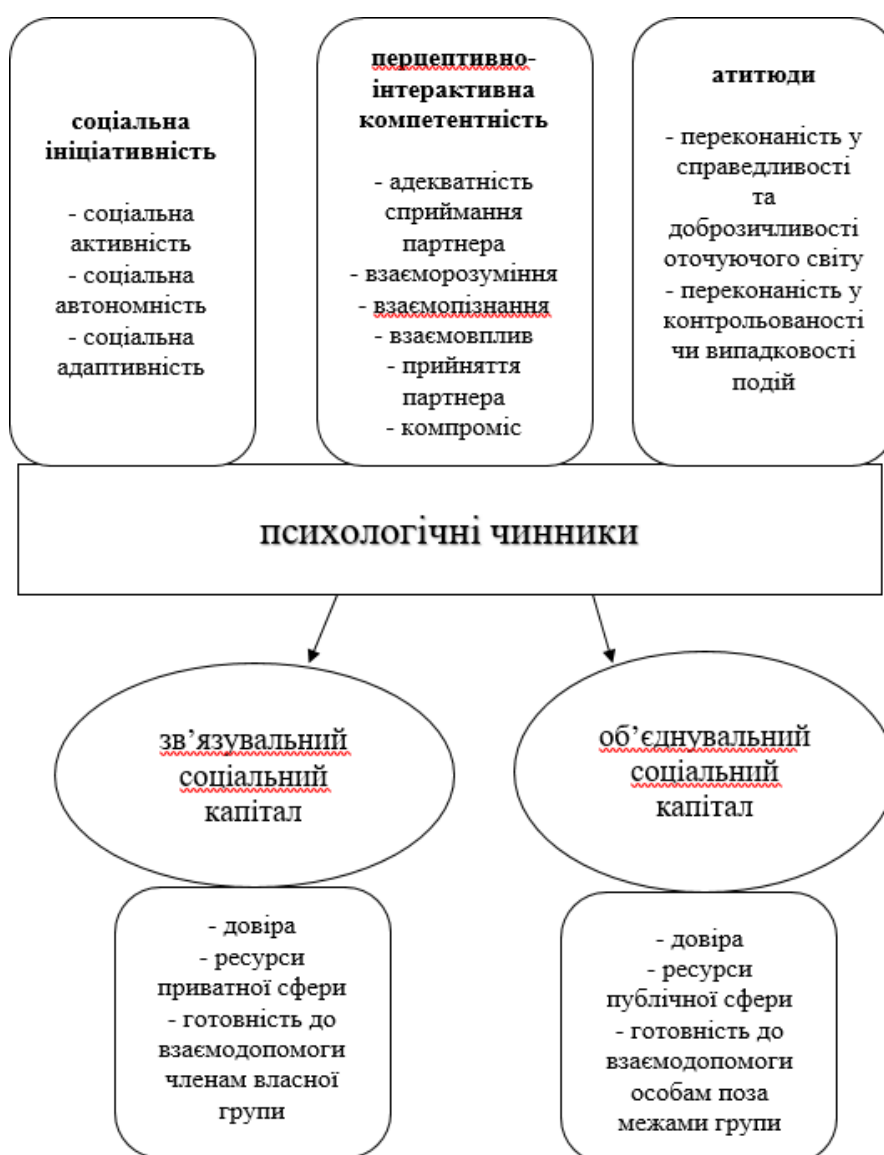

Рис. 1.1. Теоретична модель впливу психологічних чинників на

відновлення соціального капіталу.

Соціальна ініціативність поєднує в собі особистісне та громадське, а баланс між ними забезпечується розвинутими соціальними відчуттями, почуттями та емоціями, які демонструють відношення до себе, спільноти, та загалом до взаємодії з оточенням. Т. Окушко та Ж. Петрочко визначають соціальну ініціативність “як інтегровану якість особистості, що відображає готовність суб’єкта до самостійного висування, пропагування та практичної реалізації соціально значущої ідеї” [156, с. 7-8].

В цьому дослідженні соціальна ініціативність розглядається через наявність або відсутність у людини спрямованості на взаємодію з оточенням [91]. Адже можна припустити, що наявність спрямованості до взаємодії з оточенням у ВПО буде сприяти збільшенню їх соціального капіталу.

А також, враховуючи те, що на меті стоїть виявлення чинників відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб, соціальна ініціативність досліджується через соціальну адаптивність, а саме як вияв контактності та гнучкості поведінки по відношенню до оточення в якому вони наразі перебувають.

Наступним чинником відновлення соціального капіталу ВПО виділено атитюд, чи соціальну установку. Як зазначають Б. Мещеряков та В. Зінченко, «атитюд (англ. attitude – «ставлення») – це схильність суб’єкта до певної соціальної поведінки; при цьому робиться припущення, що атитюд має складну структуру і включає в себе ряд компонентів: схильність сприймати, оцінювати, усвідомлювати і, як підсумок, діяти щодо даного соціального об’єкта (явища) певним чином» [67].

Вчені І. Мейжис та Л. Почебут вказують, що вперше поняття атитюд було використано при дослідженні емігрантів з Польщі. Результати зазначеного дослідження демонструють, що успішність адаптації переселенців на новому місці проживання залежить від того, як вони розцінювали своє життя. В тих випадках, коли вони були налаштовані на тимчасове перебування, їх адаптація проходила повільно та складно. Одночасно ефективніший процес адаптації мав місце при наявності

орієнтації на тривале проживання. Це дало вченим підстави виділити поняття атитюд як ставлення до свого становища в новому соціальному середовищі, до своїх цілей на новому місці та до оточуючих осіб [104].

Враховуючи досвід дослідження атитюдів емігрантів, було висунуто припущення, що атитюди внутрішньо переміщених осіб можуть бути чинниками відновлення їх соціального капіталу. Адже і в зазначеному вище дослідженні, і в тому, яке планується, саме соціальне оточення досліджуваних зазнало значних змін [93].

В процесі порівняльного аналізу цінностей та атитюдів І. Мейжис та Л. Почебут вказують, що “так як і цінності, ставлення людини до предметів, явищ та інших людей пов’язані з її системою ціннісних суджень. Проте якщо система цінностей виконує роль стратегічних цілей при визначенні можливої поведінки людини, то атитюди формуються протягом життя та є тим тактичним інструментом, який направляє конкретні вчинки людини. Атитюд як ставлення має трикомпонентну структуру, яка включає емоційний, когнітивний та конативний компонент. Атитюди з емоційною основою будуються на почуттях та емоціях людини та мають суттєву стійкість. Когнітивні установки мають в своїй основі уявлення людей про властивості об’єкта. Тому зміна знань про об’єкт може привести до зміни установки.” [104, с. 195].

Було прийнято рішення досліджувати когнітивний компонент атитюду через переконаності. Це рішення також було прийнято з урахуванням того, що когнітивний компонент видається більш стійким у порівнянні з емоційним компонентом, та з урахуванням того, що на основі когнітивного компоненту формується власне поведінка індивіда.

В якості атитюдів в цьому дослідженні виділяються переконаності у справедливості та доброзичливості оточуючого світу та переконаності у контрольованості чи випадковості подій. Робиться припущення, що наявність зазначених вище переконаностей буде сприяти відновленню соціального капіталу ВПО на новому місці проживання.

В якості наступного чинника відновлення соціального капіталу ВПО виділено перцептивно-інтерактивну компетентність.

У найбільш широкому сенсі компетентність людини у спілкуванні можна визначити як її компетентність у міжособовому сприйнятті, міжособовій комунікації та міжособовій взаємодії.

Згідно О. Бодальову, «перцептивна компетентність – це здатність та підготовленість людини до оволодіння процесами та механізмами сприйняття, розуміння та оцінки соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, груп, соціальних спільнот та ін.), а також відносин між ними» [13, с. 11].

Розвинена перцептивна компетентність дає можливість людині відчувати індивідуальні психологічні особливості інших людей, знаходити з ними спільну мову, розуміти їх емоційний стан, почуття та переживання, що допомагає їм конструювати свою поведінку у максимальній відповідності до наявної соціальної ситуації, як зазначає Є. Борисенко [14].

Таким чином, в якості компоненту перцептивної компетентності ВПО, в цьому дослідженні виділено орієнтацію на адекватність сприймання та розуміння партнера, взаємопізнання та взаєморозуміння [88].

«Взаємопізнання відображає ступінь адекватності оцінки особистісних якостей партнерів по взаємодії, а взаєморозуміння – рівень конфліктності у групі, з якою себе ототожнює ВПО, вираженість спільних інтересів, вміння зрозуміти точку зору опонента, іншої особи» [149, с. 166].

В якості показників інтерактивної компетентності ВПО в цьому дослідженні виділено орієнтацію на прийняття партнера та на досягнення компромісу, а також взаємовплив, який відображає ступінь важливості думок, поведінки інших представників спільноти, самокорекцію та саморефлексію.

Робиться припущення, що високий рівень перцептивно-інтерактивної компетентності буде сприяти відновленню соціального капіталу ВПО на новому місці проживання.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

2.1 Організація емпіричного дослідження впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб

Складність представленої проблеми визначає необхідність використання широкого спектру методів проведення дослідження у двох групах. *Емпірична частина дослідження* полягала у з'ясуванні особливостей впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Емпірична частина дослідження проводилась протягом 2022–2023 років. Загальна кількість досліджуваних, які взяли участь у всіх його етапах, склала 60 осіб.

У версні-жовтні 2022 р. було обрано інструментарій дослідження. Виходячи з того, що соціальний капітал є досить багатограним поняттям, яке включає в себе велике різноманіття компонентів, значною проблемою постав підбір адекватного інструментарію для його вимірювання. Поняття соціального капіталу є глибоко розробленим в економічній та соціологічній науках, проте в психології концепт є досить новим. Більшість інструментарію для дослідження соціального капіталу більшою мірою направлено на дослідження саме його кількісних характеристик, а не якісних. В якості кількісних характеристик соціального капіталу досліджують розмір соціальної мережі, її щільність, силу зв'язку, тобто увага приділяється обміну інформацією та можливістю контролю за ним, виходячи з тих чи інших структурних позицій учасників соціальної мережі. Частина досліджень спрямована на визначення індексу довіри, а також підрахунок кількості груп (асоціацій, партій, суспільних організацій, релігійних громад, місцевих спільнот) та їх членів, які об'єднуються індексом розвитку громадянського суспільства. Для підрахунку цього індексу використовуються такі

статистичні дані, як інформація про склад груп, а також показники ступеня політичної участі, наприклад число активних виборців чи постійних читачів газет.

Якісна складова досліджується через аналіз якості відносин між учасниками мережі: формування довіри, спільних цінностей, норм, ідентичностей та інше.

При дослідженні соціального капіталу в сфері економіки ключовим моментом є визначення взаємозв'язку між вираженістю соціального капіталу та рівнем однорідності членів мікрогрупи за доходом, визначення ступеню залучення конкретної особи в механізми прийняття рішень, які відносяться до членів групи, дослідження можливості об'єднання членів мікрогрупи для виконання спільних дій, розрахунку ступеня довіри між членами групи [138]. Варто відмітити, що дослідження соціального капіталу на рівні мікрогруп має суттєвий теоретичний недолік, який полягає в тому, що подібне дослідження передбачає розгляд соціальної групи поза межами системи суспільних відносин макрорівня.

Дослідження соціального капіталу на рівні колективного ресурсу має труднощі, які пов'язані з невизначеністю самоідентифікації членів групи. «Ця проблема пов'язана з характерними для мереж невизначеністю, складністю та постійною зміною складу учасників. Навіть організатори мережі не можуть точно визначити групові межі таких спільнот, що пов'язано з багаторівневістю мереж та перехресним членством» [60, с. 28].

Так, наявний інструментарій по вивченню соціального капіталу у своїй більшості передбачає дослідження сталих та сформованих груп, а метою цієї роботи є вивчення саме індивідуального соціального капіталу. Внутрішньо переміщені особи наразі становлять значний пласт населення України, при чому вони перебувають не в якомусь конкретному місці всі разом, а вимушений переїзд носив загалом хаотичний характер. При переїзді головною ціллю було уникнення бойових дій будь якою ціною, люди стали заручниками ситуації і їхали будь куди, аби потрапити у безпечне

середовище. Сталу групу ми не спостерігаємо, проте важливість дослідження їх соціального капіталу не викликає сумніву, тому було вирішено досліджувати саме індивідуальний соціальний капітал. Нами була застосована методика по вивченню індивідуального соціального капіталу польського дослідника Р. Стили, адаптована І. Семків, яка давала можливість дослідити доступність до ресурсів власної соціальної мережі кожного переселенця окремо, а не групи переселенців. Інші методики нами були відібрані з урахуванням виділених компонентів соціального капіталу.

У січні-липні 2023 р. було проведено дослідження. Генеральну сукупність в нашому дослідженні складають внутрішньо переміщені особи. Як відомо, на початку 2014 року Україна пережила анексію Криму та розгорнення збройного конфлікту у її східних областях. Вказані події стали причиною переїзду великої частини населення вказаних територій в інші регіони держави та опинилась в статусі внутрішньо переміщених осіб.

Для кращого розуміння масштабів трагедії варто вказати, що результатом анексії АР Крим стала окупація близько 8% території України, з населенням понад 6,55 мільйона осіб, на частині місцевості Донецької та Луганської областей, в якій розгорнулися активні бойові дії, до війни проживало понад 3,8 мільйона осіб [131].

Чисельність внутрішньо переміщених осіб з перебігом часу суттєво зростала. Якщо у серпні 2014 р. офіційно зареєстровано 135 000 ВПО, станом на липень 2015 р. було озвучено цифру 1 369 844 осіб, а вже у серпні 2016 р. їх кількість становила два мільйони 800 тисяч, третина з яких – діти; 97% складають переселенці з Донецької та Луганської областей, 3% – з Криму. З огляду на те, що вказані трагічні події відбулись неочікувано, вимушене переселення жителів вказаних регіонів країни мало стихійний характер, державні органи не були підготовлені до подібних соціальних явищ тому була відсутня налагоджена національна система реєстрації внутрішньо переміщених осіб. За відсутності на початку вказаних подій єдиної державної системи реєстрації переселенців цифри різних державних органів

відрізнялись, що заважало визначити реальну чисельність переселенців [131]. Значна частина розбіжностей в статистичних даних щодо числа ВПО викликана їх поверненням назад на окуповані місцевості після отримання державної довідки про статус внутрішньо переміщеної особи та відновлення пенсійних виплат, оформлення соціальних виплат. Важкість розуміння реальної кількості внутрішньо переміщених осіб пов'язана ще й з тим, що значна їх кількість реєструється у відповідних державних службах України лише для отримання соціальних виплат, проте фактично проживають на окупованих територіях. Тому можна стверджувати, що однозначно поки неможливо визначити точну кількість переселенців, однак варто вказати, що ситуація покращилась 26 вересня 2016 року, коли Мінсоцполітики запустило реєстр переселенців, який дозволяє вести електронний облік всіх внутрішньо переміщених осіб [131]. Проте, незважаючи на вказані моменти, можна однозначно стверджувати, що чисельність ВПО в Україні суттєва та навіть переважає за кількістю населення деяких країн світу.

Тривалий час проживання на одній місцевості, у відносно сталому соціальному оточенні передбачає певну сформованість соціального капіталу особистості. Так було виділено контрольну групу досліджуваних, яку склали особи, які тривалий час не змінювали місце проживання. Соціальний капітал вказаної групи осіб прийнято за умовну норму соціального капіталу. Відповідно вимушений переїзд ВПО призвів до того, що їх соціальний капітал зазнав змін, деформацій та потребує відновлення на новому місці проживання. Відновлення передбачає собою процес надавання попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому; приведення до попереднього стану; поновлення. Виходячи з того, що соціальний капітал ВПО зазнав змін (суттєва частина соціальної мережі з попереднього місця проживання втрачена, зменшена довіра та готовність до взаємодопомоги) перед ними стоїть проблема його відновлення.

Основною логічною процедурою дослідження є порівняльний аналіз особливостей соціального капіталу (та чинників, що чинять на нього вплив)

внутрішньо переміщених осіб та людей, які постійно проживають на одному місці. За припущенням автора, міра вираженості соціального капіталу (та особливості його внутрішньосистемних зв'язків) осіб, що не змінювали місця проживання, може слугувати нормувальним показником, відносно котрого можуть аналізуватися зміни соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб, та, відповідно, реалізуватися соціально-психологічні та соціально-реабілітаційні програми його відновлення.

Сформульовано основне припущення, а саме: вимушений переїзд призвів до того, що соціальний капітал цих осіб зазнав змін (зокрема часткових дефіцитів та деформацій), а отже – потребує відновлення на новому місці проживання. З'ясування впливу психологічних чинників на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб допоможе зрозуміти шляхи його відновлення (повернення до рівня умовної норми).

Емпірична програма дослідження реалізувалася у чотири етапи. На першому відбувалося формування вибірок та діагностика міри вираженості необхідних показників, на другому – визначалися особливості зв'язків між компонентами соціального капіталу ВПО, на третьому – сформульовано та перевірено припущення про ієрархічність побудованої системи психологічних чинників відновлення соціального капіталу ВПО другого порядку, на четвертому виявлено особливості соціального капіталу ВПО, залежні від рівня прояву виділених психологічних чинників.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» визначає внутрішньо переміщеною особою людину, яка вимушено покинула місце свого проживання через наявність на вказаній території збройного конфлікту, тимчасової окупації.

Репрезентативність вибірки в нашому дослідженні забезпечувалася обов'язковою відповідністю певних критеріїв, в основі яких лежить визначення ВПО у зазначеному вище Законі України. Таким чином експериментальну вибірку склали особи, які:

- були вимушені покинути місце свого проживання;

- причиною переїзду яких є необхідність уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, та (або) тимчасової окупації території їх проживання;
- переїзд відбувся не раніше 2014 року.

Ці обмеження при відборі експериментальної групи введені для того, щоб група досліджуваних максимально повно відображала всю генеральну сукупність, яку складають внутрішньо переміщені особи, які вимушено покинули місце свого проживання, в результаті анексії АР Крим та збройного конфлікту в східних регіонах України. Вказані події почались в 2014 році та тривають по сьогоднішній день.

А також було введено обмеження стосовно часу переїзду, а саме – не раніше 2014 року, у зв'язку з тим, що більш тривалий час перебування на новому місці проживання буде впливати на рівень адаптації до нового середовища, тим самим, може нівелювати різницю між контрольною та експериментальною групою.

Враховуючи темп життя, для зручності проходження дослідження, а також для того, щоб мінімізувати вплив експериментатора на результати дослідження, обраний інструментарій було перенесено в гугл-форми. Тобто повністю переведено в електронний вигляд з повним дублюванням інструкцій по проходженню тестування, питань тестування та варіантів відповідей.

Проведення онлайн-досліджень в мережі інтернет стає все більш актуальним. Подібний спосіб опитування забезпечує зниження фінансових та організаційних витрат, а також пов'язаний з вигодами в надійності та валідності даних. Вказані переваги, як вважається, стають доступними за рахунок зменшення кількості випадкових помилок введення при заповненні веб-опитувальників. В якості потенційних загроз якості отримуваних в онлайн-опитувальниках даних виділяють труднощі визначення меж генеральної сукупності досліджуваних [30]. Проте в нашому дослідженні вказані межі чітко визначені: факт переїзду, час переїзду, причини переїзду.

Можливості швидкого, зручно фіксованого та надійно збереженого

взаємозв'язку з досліджуваними особами є не єдиними перевагами вказаного способу збору даних. Важливою перевагою застосування онлайн-методів при проведенні досліджень є забезпечення надійності отриманих вимірів, які пов'язані з відсутністю прямого двостороннього контакту психологами з досліджуваними особами [30].

Для вирішення першого емпіричного завдання обраний інструментарій повністю переведено в гугл-форму, посилання на котру було розміщено в групі соціальної мережі Фейсбук та розіслано внутрішньо переміщеним особам, які зареєстровані в Управлінні соціального захисту населення Львівської районної державної адміністрації Львівської області, під назвою «Переселенці Донбасу та Криму». Другу частину опитуваних цієї вибірки, які пройшли безпосереднє дослідження, представили ВПО, які наразі працюють у Львові.

У липні-вересні 2023 р. було опрацьовано результати дослідження, отримані за допомогою стандартизованих методик, відповідно до ключів та введено в електронне середовище. Опрацювання кількісних даних відбувалось методами математико-статистичного аналізу за допомогою комп'ютерного пакету IBM SPSS Statistics for Windows 22.0.

Було визначено показники описової статистики для компонентів соціального капіталу, а саме середнього арифметичного, моди та медіани. Вказані показники було порівняно у двох групах досліджуваних.

Для вирішення другого емпіричного завдання було проведено кореляційний аналіз між показниками соціального капіталу, що представили шкали:

- соціальна довіра, інституційна довіра (Шкала соціальної довіри Дж. Б. Роттера);
- ресурс продуктивних вмінь, емоційний ресурс, дозвіллевий ресурс, соціально-професійний ресурс, ресурс соціальних інститутів, міжнародний ресурс (Методика КРІКС (польська аббревіатура) Р. Стили в адаптації І.І. Семків);

- горизонтальний індивідуалізм, горизонтальний колективізм, вертикальний індивідуалізм, вертикальний колективізм (Методика оцінки горизонтального та вертикального індивідуалізму та колективізму В.І. Чиркова).

Кореляційний аналіз за показниками вказаних вище шкал було проведено як в групі внутрішньо переміщених осіб, так і в групі осіб, які не змінювали місце проживання.

Було висунуто припущення, що в групі внутрішньо переміщених осіб готовність до взаємодопомоги пов'язана з доступністю до ресурсів приватної сфери, а в групі осіб, які не змінювали місце проживання, готовність до взаємодопомоги пов'язана з ресурсами публічної сфери.

Кореляційний аналіз – це перевірка гіпотез про зв'язки між змінними за рахунок використання коефіцієнта кореляції. Коефіцієнт кореляції – це ступінь прямої чи оберненої пропорційності між кількома змінними. Він виявляє зв'язок тільки в тій ситуації, якщо зв'язок є монотоним – не змінює напрямку в залежності від зміни значень одної зі змінних.

Основні показники: сила, напрямок та надійність. Сила зв'язку визначається за абсолютною величиною кореляції (змінюється від 0 до 1). Знак кореляції визначає напрямок зв'язку: позитивний – прямий зв'язок, негативний – обернений зв'язок. Надійність зв'язку визначається p -рівнем статистичної значущості (чим менше p -рівень, тим вища статистична значущість, достовірність зв'язку) [73].

Для вибору конкретного коефіцієнта кореляції, який найкраще підходить для цього дослідження, постала необхідність у визначенні приналежності показників у вибірках досліджуваних закону нормального розподілу. Було застосовано критерій Колмогорова-Смірнова, за допомогою якого з'ясовано наявність шкал з ненормальним розподілом. Виходячи з того, що наявність нормального розподілу вибірки не є необхідною умовою проведення коефіцієнт кореляції r -Спірмена, вибір зупинився на цьому критерії.

Коефіцієнт кореляції r-Спірмена являє собою непараметричний метод, який використовується з ціллю статистичного вивчення зв'язку між явищами.

Після виявлення статистично значущих зв'язків між компонентами соціального капіталу, вони були представлені графічно у вигляді кореляційних плеяд. Кореляційна плеяда це фігура, яка складається з вершин та з'єднуючих їх ліній. Вершини відображають ознаки, а лінії демонструють статистично достовірні зв'язки. Створення кореляційної плеяди починається з виокремлення в кореляційній матриці статистично значущих зв'язків. В подальшому для стовпчиків кореляційної матриці, де присутні статистично значущі кореляції, підраховується їх кількість. Побудова плеяди починається зі змінної, яка має найбільшу кількість значущих зв'язків, поступово додаючи в малюнок інші змінні – у міру зменшення кількості зв'язків та об'єднуючи їх лініями, які відповідають зв'язкам між ними. На рівні значущості $p \leq 0,05$ – пунктирна лінія, $p \leq 0,01$ – лінія, а $p \leq 0,001$ – дві лінії [73].

В подальшому було проведено порівняльний аналіз кореляційних плеяд показників соціального капіталу експериментальної та контрольної груп та проаналізовано виявлені відмінності.

Для вирішення третього емпіричного завдання було проведено факторний аналіз, який дав можливість побудувати систему психологічних чинників відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Факторний аналіз було проведено за показниками шкал:

- соціальна автономність, соціальна активність, соціальна адаптивність, взаємопізнання, взаєморозуміння, взаємовплив (Методика на визначення перцептивно-інтерактивної компетентності, модифікована Н.П. Фетіскіним);

- доброта навколишнього світу, доброзичливість людей, справедливість світу, контрольованість світу, випадковість як принцип розподілу життєвих подій, цінність власного «Я», ступінь самоконтролю, ступінь удачі (Шкала базових переконань (англ. World assumptions scale,

скор. WAS) Р. Янов- Бульман, адаптація О. Кравцової);

- орієнтація на прийняття партнера, орієнтація на адекватність сприймання та розуміння партнера, орієнтація на досягнення компромісу (Методика діагностики мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях (І.Д. Ладанов, В.А.Уразєва)).

Факторний аналіз за показниками вказаних вище шкал було проведено окремо в групі внутрішньо переміщених осіб та в групі осіб, які не змінювали місце проживання.

Факторний аналіз являє собою сукупність статистичних процедур, метою проведення яких є виокремлення із наявної множини змінних підмножини змінних, які пов'язані (корелюють) між собою. Змінні, які належать до однієї підмножини та корелюють між собою, проте значною мірою незалежні від змінних з інших підмножин, утворюють фактори. Ціль факторного аналізу – ідентифікувати ті фактори, що явно не спостерігаються, через велику кількість наявних змінних.

Суть використання факторного аналізу полягає в припущенні про те, що виділені фактори відображають глибинні процеси (латентні), які є причиною кореляцій первинних (спостережуваних, вимірених) змінних [68].

Було побудовано та проаналізовано факторну модель чинників відновлення соціального капіталу в групі внутрішньо переміщених осіб, а також факторну модель чинників відновлення соціального капіталу в групі осіб, які не змінювали місце проживання. В подальшому вказані моделі було порівняно.

За двома виділеними в результаті проведення факторного аналізу чинниками відновлення соціального капіталу другого порядку, які мають найбільшу дисперсію, у групі ВПО було виділено чотири кластери, що являють собою чотири рівні суб'єктної незалежної змінної: 1 – низьке навантаження першого чинника та високе навантаження другого чинника; 2 – низьке навантаження першого чинника та низьке навантаження другого чинника; 3 – високе навантаження першого чинника та високе навантаження

другого чинника; 4 – високе навантаження першого чинника та низьке навантаження другого чинника.

З метою виявлення статистично значущих відмінностей в показниках соціального капіталу ВПО серед усіх показників вказаних вище кластерів, було застосовано критерій Краскела-Уолліса. А для виявлення вказаних відмінностей серед двох кластерів використано критерій Манна-Уїтні.

Для вирішення четвертого емпіричного завдання було проведено двофакторний дисперсійний аналіз (2 x 2).

Двофакторний дисперсійний аналіз використовується при дослідженні впливу двох незалежних змінних (факторів) на залежну змінну. Двофакторний дисперсійний аналіз дає змогу перевірити гіпотези не тільки про вплив кожного фактору окремо, але й про взаємодію факторів. Так, для двофакторного дисперсійного аналізу перевіряються три гіпотези:

- 1) про вплив одного фактору;
- 2) про вплив другого фактору;
- 3) про взаємодію факторів (про залежність ступеня впливу одного фактору від градацій іншого фактору) [73].

Структура вихідних даних двофакторного дисперсійного аналізу являє собою наступне. Для кожного об'єкту (респондента) вибірки виявлено значення залежної змінної, а також визначена його приналежність до однієї з градацій (рівнів) одного фактору та до однієї з градацій (рівнів) іншого фактору [73].

Однією з незалежних змінних в нашому дослідженні є «факт вимушеного переїзду» [85], яка має два рівні: 1 – наявність зміни місця проживання; 2 – відсутність зміни місця проживання. На основі вказаної незалежної змінної і були сформовані експериментальна та контрольна групи.

Другою незалежною змінною є виділений психологічний чинник. В нашому дослідженні такими психологічними чинниками є соціальна ініціативність, атитюди [86] та перцептивно-інтерактивна компетентність.

Кожен з зазначених чинників має два рівні: 1 – високий рівень прояву, 2 – низький рівень прояву.

Вказані чинники представили наступні шкали.

Соціальна ініціативність: соціальна автономність, соціальна активність, соціальна адаптивність (Методика на визначення перцептивно-інтерактивної компетентності, модифікована Н.П. Фетіскіним).

Атитюди: доброта навколишнього світу, доброзичливість людей, справедливість світу, контрольованість світу, випадковість як принцип розподілу життєвих подій, цінність власного «Я», ступінь самоконтролю, ступінь удачі (Шкала базових переконань (англ. World assumptions scale, скор. WAS) Р. Янов-Бульман, адаптація О. Кравцової);

Перцептивно-інтерактивна компетентність: взаєморозуміння, взаємопізнання, взаємовплив (методика на визначення перцептивно-інтерактивної компетентності, модифікована Н.П. Фетіскіним), орієнтація на прийняття партнера, орієнтація на адекватність сприймання та розуміння партнера, орієнтація на досягнення компромісу (методика діагностики мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях (І.Д. Ладанов, В.А.Уразаєва)).

Залежними змінними є компоненти соціального капіталу, а саме: довіра, готовність до взаємодопомоги та ресурси соціальної мережі.

Вказані показники представили наступні шкали:

- соціальна довіра, інституційна довіра (Шкала соціальної довіри Дж. Б. Роттера);

- ресурс продуктивних вмінь, емоційний ресурс, дозвіллевий ресурс, соціально-професійний ресурс, ресурс соціальних інститутів, міжнародний ресурс (Методика КРІКС (польська аббревіатура) Р. Стили в адаптації І.І.Семків);

- горизонтальний індивідуалізм, горизонтальний колективізм, вертикальний індивідуалізм, вертикальний колективізм (методика оцінки горизонтального та вертикального індивідуалізму та колективізму

В.І. Чиркова).

Було висунуто припущення, що: а) високий рівень соціальної ініціативності прямо впливає на показники соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб; б) високий рівень переконаностей в доброті оточуючого світу прямо впливає на показники соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб; в) високий рівень переконаностей в доброзичливості людей прямо впливає на показники соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб; г) високий рівень переконаностей в справедливості світу прямо впливає на показники соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб; д) високий рівень перцептивно-інтерактивної компетентності прямо впливає на показники соціального капіталу у внутрішньо переміщених осіб.

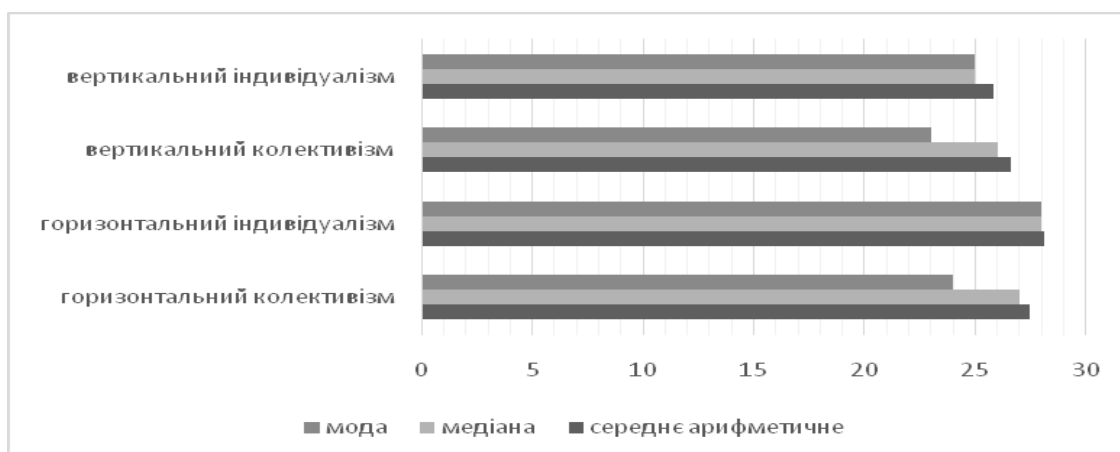
Опрацьовані статистично результати було описано та проінтерпретовано. На основі отриманих під час дослідження даних було сформульовано висновки та виявлено особливості впливу виокремлених психологічних чинників на компоненти соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. Проведене емпіричне дослідження дало змогу визначити перспективи подальших наукових пошуків у даному контексті. Отже, розроблена програма емпіричного дослідження впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу ВПО забезпечила можливість реалізації практичних завдань поданого дисертаційного дослідження.

2.2 Відмінності показників прояву основних компонентів соціального капіталу експериментальної та контрольної груп

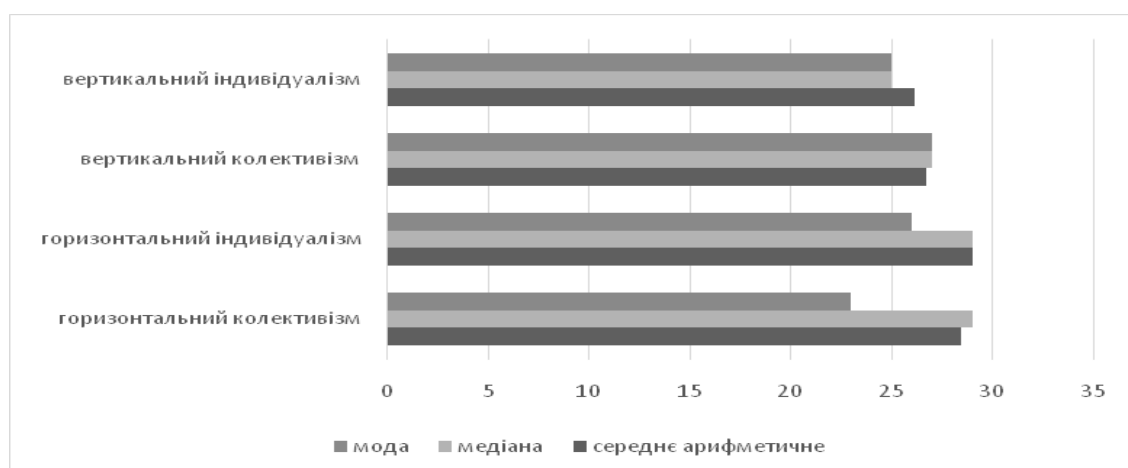
За результатами проведеного емпіричного дослідження встановлено, наступні закономірності прояву показників компонентів соціального капіталу в групі внутрішньо переміщених осіб та в групі осіб, які не змінювали місце

проживання.

При аналізі даних описової статистики за методикою оцінки горизонтального та вертикального індивідуалізму-колективізму В. І. Чиркова (див. рис. 2.1. та 2.2.) встановлено, що середній арифметичний показник та медіана за шкалою горизонтального колективізму нижчі в групі внутрішньо переміщених осіб, в порівнянні з групою осіб, які не змінювали місце проживання. У групі осіб, які не змінювали місце проживання превалює внутрішня готовність до взаємодопомоги по відношенню до членів групи, з якою себе ототожнює особа, як наслідок того, що горизонтальний колективізм відображає схильність сприймати себе членом внутрішньої групи, в якій усі рівні, де громадські інтереси мають більшу цінність ніж особисті, але нерозвинене групове мислення з його конформізмом і культом лояльності.

Рис. 2.1. Показники горизонтального та вертикального індивідуалізму та колективізму (експериментальна група)

Рис. 2.2. Показники горизонтального та вертикального індивідуалізму та колективізму (контрольна група)

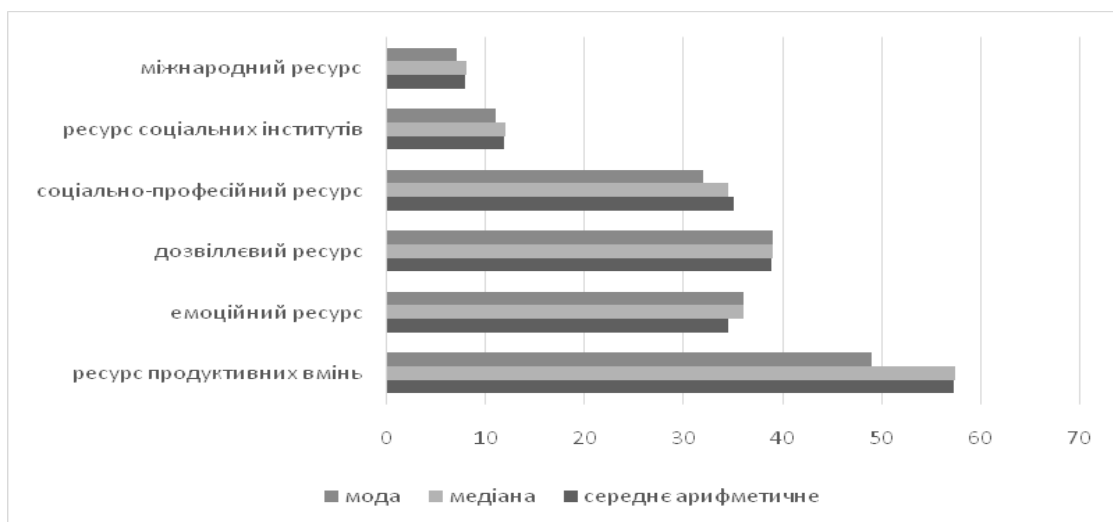
За шкалою горизонтального індивідуалізму середній арифметичний показник та медіана вищі в групі осіб, які не змінювали місце проживання, в порівнянні з груповою внутрішньо переміщених осіб. У осіб, які не змінювали місце проживання, більш виражена внутрішня готовність до взаємодопомоги по відношенню до людей поза межами групи, членом якої вони себе вважають, яка є наслідком схильності сприймати себе автономними та рівними, а зв'язок із групою – область вільного вибору. Так, люди включаються в об'єднання і знаходяться там до тих пір, поки їм це подобається. Оскільки приналежність тут не є проблемою – ні членство в малій групі, ні національна приналежність, ні культурна ідентифікація, все це вибирається вільно.

За шкалою вертикального колективізму середній арифметичний показник, мода та медіана вищі в групі осіб, які не змінювали місце проживання. Вертикальний колективізм характеризується перевагою ієрархії та статусу, готовність до взаємодопомоги формується з урахуванням положення, яке займають члени групи. Вказане є наслідком вираженої схильності сприймати себе членами внутрішніх груп, які характеризуються ієрархічними і статусними взаєминами. У групі внутрішньо переміщених осіб вказані показники описової статистики нижчі.

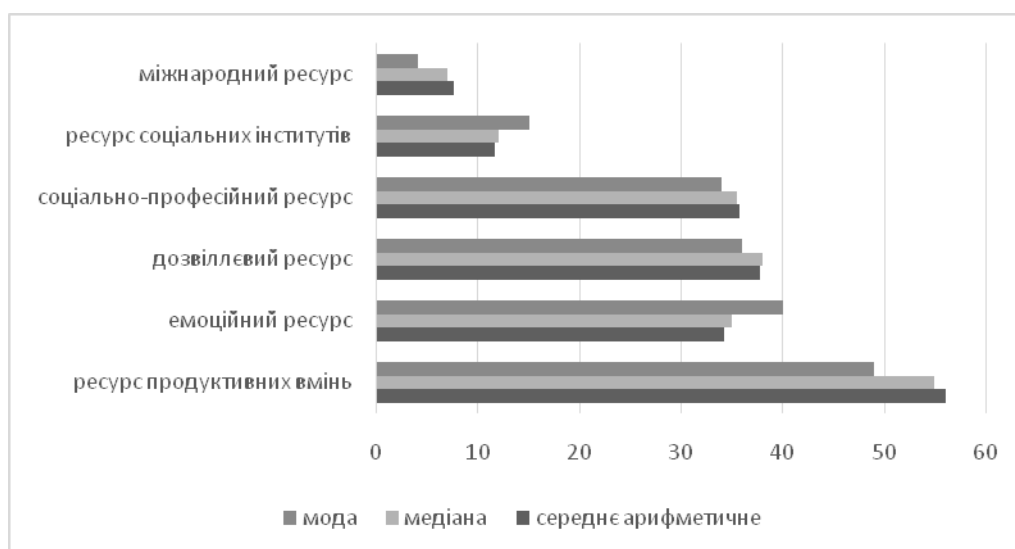
За шкалою вертикального індивідуалізму, який характеризується перевагою ієрархії при формуванні ставлення до осіб поза межами групи, середній арифметичний показник, мода та медіана майже однакові в двох досліджуваних групах. Готовність до взаємодопомоги формується з урахуванням статусного положення осіб на основі схильності до автономності, але не рівності, соціальна ієрархія, національна і релігійна приналежність «своїх» і «чужих» сприймаються як реальності, які неможливо змінити. Показники вертикального індивідуалізму виражені майже однаково як в групі ВПО, так і в групі осіб, які не змінювали місце

проживання.

При аналізі даних описової статистики за методикою КРІКС (польська аббревіатура) Р. Стили в адаптації І.І. Семків (див. рис. 2.3. та 2.4.) встановлено, що середній арифметичний показник та медіана за шкалою ресурсу продуктивних вмінь вищі в групі внутрішньо переміщених осіб.

Рис. 2.3. Показники розподілу ресурсів соціальної мережі (експериментальна група)

Рис. 2.4. Показники розподілу ресурсів соціальної мережі (контрольна група)

Це свідчить про те, що у них вищі показники за ресурсом, який обіймає всі вміння у приватній сфері, спрямовані на досягнення конкретної мети: приготування їжі, утримання помешкання, догляд за дітьми, а також інші

численні обов'язки, не пов'язані з професійною діяльністю, в порівнянні з групою осіб, які не змінювали місце проживання.

За шкалою емоційного ресурсу середні арифметичні показники та медіана у двох досліджуваних групах майже однакові. Вказаний ресурс охоплює особисті зв'язки з іншими: їх налагодження, підтримання та отримання від них емоційної користі.

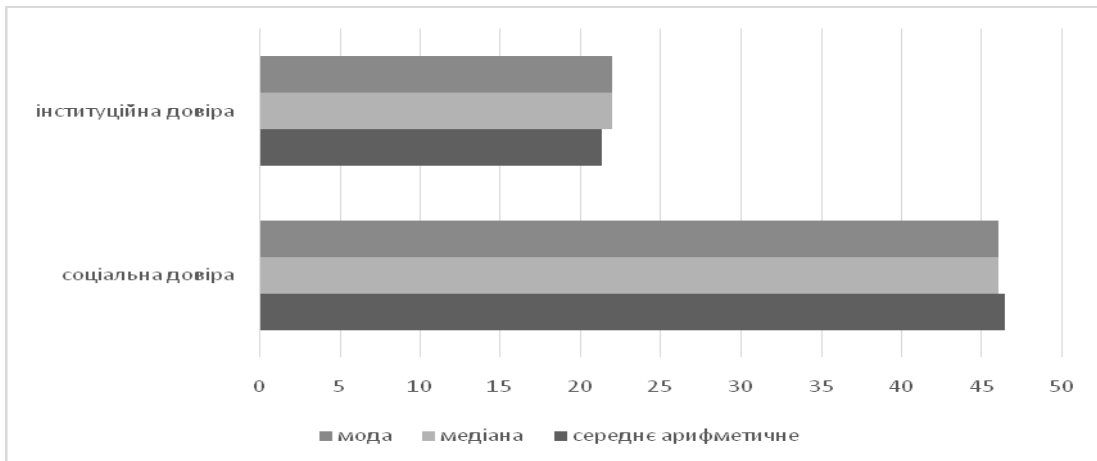
За шкалою дозвілєвого ресурсу показники середнього арифметичного та медіани дещо вищі в групі внутрішньо переміщених осіб, ніж у групі осіб, які не змінювали місце проживання, проте ця різниця несуттєва. Дозвілєвий ресурс відображає соціальні зв'язки приватної сфери, стосується відпочинку та проведення вільного часу (хобі, спорт, пасивне проведення часу та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах).

За шкалою соціально-професійного ресурсу середні арифметичні показники та медіана майже однакові в двох групах досліджуваних. Вказаний ресурс, пов'язаний з продуктивними зусиллями публічної сфери (професійна діяльність, інші види професійних практик, волонтерат та процес навчання).

За шкалою ресурсу соціальних інститутів середні арифметичні показники та медіана майже однакові у двох групах досліджуваних, проте мода значно вища у групі осіб, які не змінювали місце проживання. Зазначений ресурс, пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить у контакт з державою, або реалізує інші види громадської активності.

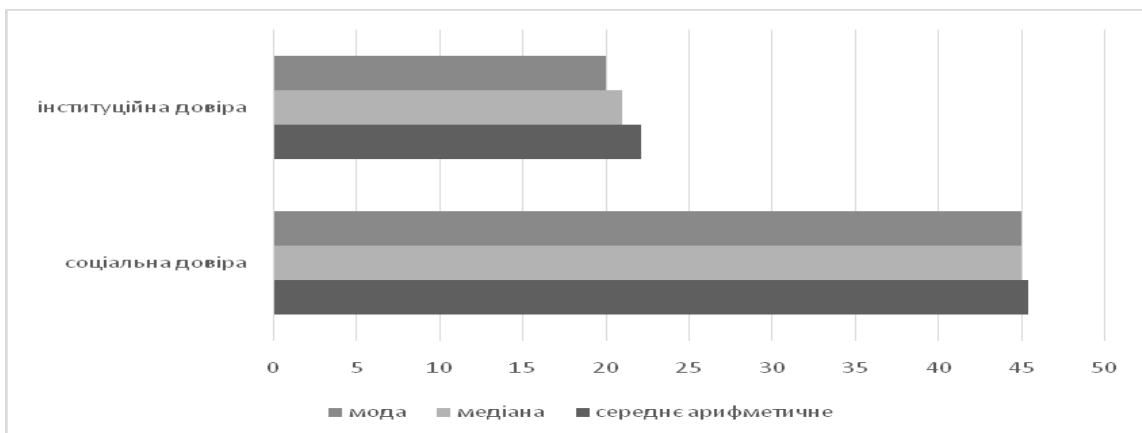
За шкалою міжнародного ресурсу середній арифметичний показник та медіана вищі в групі внутрішньо переміщених осіб, в порівнянні з групою осіб, які не змінювали місце проживання. Шкала відображає характер і потенціал зв'язків із громадянами, що живуть за межами України.

Середній арифметичний показник та медіана за шкалою соціальної довіри Дж. Б. Роттера (див. рис. 2.5. та 2.6.) вищі у групі внутрішньо переміщених осіб, в порівнянні з групою осіб, які не змінювали місце проживання. Так у них більш виражена впевненість у надійності свого соціального оточення, яка ґрунтується на уявленні або знанні про нього.

Рис. 2.5. Показники соціальної та інституційної довіри (експериментальна група)

За шкалою інституційної довіри вказаної вище методики середній арифметичний показник вищий в групі осіб, які не змінювали місце проживання, проте медіана вища в групі ВПО. Шкала визначає впевненість у надійності соціальних інститутів, яка ґрунтується на уявленні або знанні про них.

Рис. 2.6. Показники соціальної та інституційної довіри (контрольна група)

Загалом, найбільше відмінностей виявлено в показниках прояву готовності та взаємодопомоги та довіри. Серед показників ресурсів соціальної мережі виявлено відмінності в показниках ресурсів продуктивних вмінь та міжнародного ресурсу при порівнянні двох досліджуваних груп.

2.3 Особливості взаємозв'язків між компонентами соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб

У двох групах досліджуваних було визначено кореляційні плеяди за допомогою критерію Спірмена [89], таким чином було встановлено внутрішні взаємозв'язки між компонентами соціального капіталу у групі ВПО та у контрольній групі.

Кореляційні плеяди показників соціального капіталу у групі ВПО наведено на рисунку 2.7

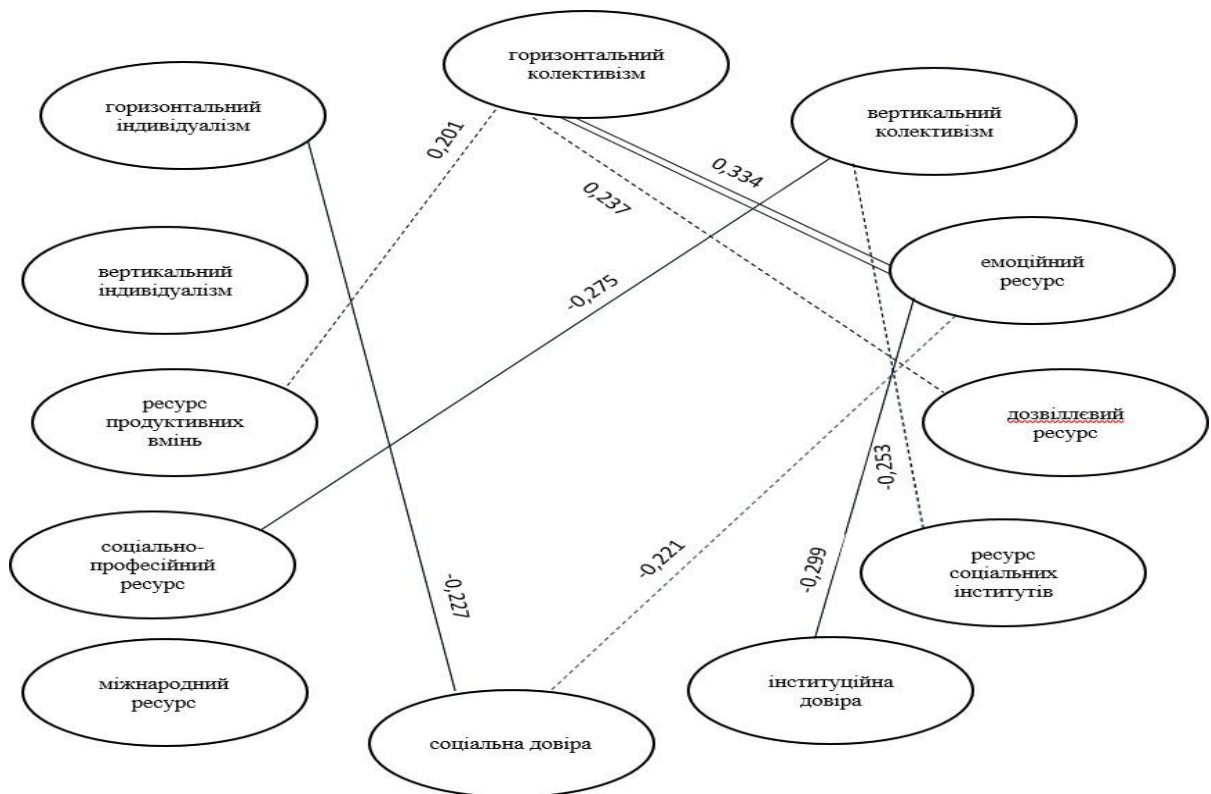

Рис. 2.7 Кореляційні плеяди показників соціального капіталу у групі внутрішньо переміщених осіб

Примітки: На рівні значущості $p \leq 0,05$ – пунктирна лінія, $p \leq 0,01$ – лінія, $p \leq 0,001$ – дві лінії.

У групі внутрішньо переміщених осіб виявлено статистично значущі прямі зв'язки між показником горизонтального колективізму та такими показниками як ресурс продуктивних вмінь (0,201, на рівні достовірності $r \leq 0,05$), емоційний ресурс (0,334, на рівні достовірності $r \leq 0,001$), дозвіллевий ресурс (0,237, на рівні достовірності $r \leq 0,05$). Горизонтальний колективізм в

цьому дослідженні розглядається як внутрішня готовність до взаємодопомоги всередині групи з якою себе ототожнює особа, виходячи з того, що вказаний показник відображає схильність сприймати себе членом внутрішньої групи, в якій усі рівні, де громадські інтереси мають більшу цінність ніж особисті, але нерозвинене групове мислення з його конформізмом і культом лояльності.

Внутрішня готовність до взаємодопомоги всередині групи з якою себе ототожнює особа у внутрішньо переміщених осіб прямо пов'язана з вміннями приватної сфери, які спрямовані на досягнення конкретної мети: приготування їжі, утримання помешкання, догляд за дітьми, а також інші численні обов'язки, не пов'язані з професійною діяльністю.

Емоційний ресурс охоплює особистісні зв'язки з іншими людьми, їх налагоджування, підтримання та відображає емоційну користь від них. Зв'язки з іншими людьми пов'язані з реалізацією трьох категорій потреб: підвищення власного статусу (наприклад, знайомство з відомим актором чи іншою відомою людиною), позитивне оцінювання з боку оточення (похвала з боку оточення), інші емоційні потреби (бути коханим). Категорія особистісних зв'язків стосується родинних, дружніх, сусідських та інших стосунків.

Травмуючий досвід вимушеного переїзду викликає негативні зміни у всіх сферах життя особистості, починаючи від емоційних та когнітивних і закінчуючи мотиваційними, комунікативними та поведінковими. Комплексний характер психічних порушень чинить суттєвий вплив на особистість переселенця загалом. Найбільше навантаження в результаті переїзду зазнала ідентичність мігранта [8]. Стабільне соціокультурне середовище передбачало певну ідентифікацію себе з тими соціальними групами, в яких вони тривалий час перебували. Із переїздом соціальні зв'язки у вказаних групах втрачено, що негативно впливає на самоідентичність переселенця. Для її відновлення на новому місці проживання, у новому мікросередовищі важливості набувають емоційні соціальні зв'язки. Саме

вони забезпечують формування нових глибинних та щирих стосунків, що сприятимуть відновленню ідентичності переселенця.

Дозвіллєвий ресурс вміщує всі ресурси, пов'язані з приватною сферою, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу. Ідеться про хобі, спорт (якщо не ставиться за основну мету підтримання фізичної форми), пасивне проведення часу (перегляд телевізійних програм або будь-який інший бездіяльний відпочинок) та інші види активності, такі як відвідування церкви, участь у дискусійних групах.

Ресурси вказаних вище сфер життя прямо пов'язані з внутрішньою готовністю до взаємодопомоги всередині групи з якою себе ототожнює ВПО. В контрольній групі також наявний прямий зв'язок між горизонтальним колективізмом та ресурсом продуктивних вмінь (0,227, на рівні достовірності $r \leq 0,05$), емоційним ресурсом (0,384, на рівні достовірності $r \leq 0,05$). Вказані зв'язки також наявні і в експериментальній групі. Статистично значущі зв'язки між горизонтальним колективізмом та ресурсом соціальних інститутів (0,267, на рівні достовірності $r \leq 0,01$), соціально-професійним ресурсом (0,355, на рівні достовірності $r \leq 0,001$) наявні лише в контрольній групі. Кореляційні плеяди показників соціального капіталу у контрольній групі представлено на рисунку 2.8.

Ресурс соціальних інститутів пов'язаний із ситуаціями, коли людина входить в контакт з державою (місцевими урядами, біржею праці, міліцією та ін.) або реалізує інші види громадянської активності. Соціально-професійний ресурс охоплює продуктивні зусилля публічної сфери, які стосуються професійної діяльності, інших видів професійних практик, волонтаріату та процесу навчання (школа, ВНЗ, курси та ін.). Вказані ресурси публічної сфери пов'язані з внутрішньою готовністю до взаємодопомоги всередині групи з якою себе ототожнює особа у групі осіб, які не змінювали місце проживання.

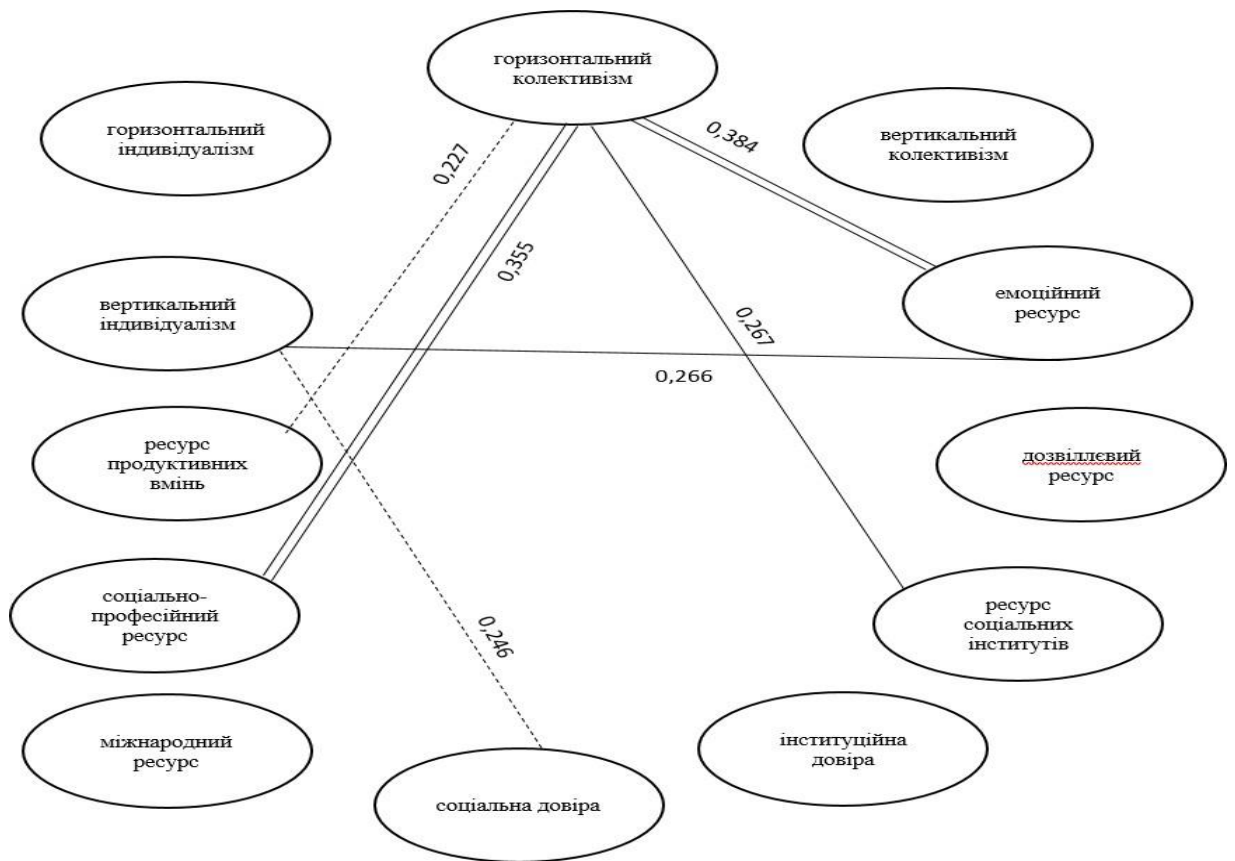

Рис. 2.8 Кореляційні плеяди показників соціального капіталу в контрольній групі

Примітка: На рівні значущості $p \leq 0,05$ – пунктирна лінія, $p \leq 0,01$ – лінія, $p \leq 0,001$ – дві лінії

Виявлені результати в якійсь мірі підтверджуються у висновках дослідження, проведеного ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», яке має назву «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні». Наведено розмежування соціального капіталу на зв'язувальний, який представляє ресурс відносин особи з близькими людьми (стосунки в родині та серед друзів), та об'єднувальний, який ґрунтується на основі соціальних взаємовідносин між різними групами (відносини між членами громадських організацій та спільнот, позначає формальні соціальні зв'язки) [125].

Результати вказаного вище дослідження свідчать про те, що внутрішньо переміщені особи більше зорієнтовані на зв'язувальний соціальний капітал, на противагу об'єднувальному – в якості основного ресурсу в них виражена підтримка родини та найближчого оточення. А

конкретно – соціальний капітал ВПО жінок саме в цьому контексті відрізняється від соціального капіталу жінок, які не змінювали місце проживання. Жінки – переселенці віддають перевагу близьким, емоційно забарвленим соціальним зв'язкам, а жінки, які не змінювали місце проживання, докладають зусиль до розвитку об'єднувального соціального капіталу. Зрозуміло, що підтримка родини є важливою для ВПО, тим паче враховуючи стресовість ситуації, учасниками якої вони стали, проте орієнтація виключно на з'єднувальний соціальний капітал обмежує їх взаємовідносини з місцевими спільнотами та державними закладами, що являють собою об'єднувальний соціальний капітал. Утворення та підтримання соціальних зв'язків з іншими переселенцями забезпечує психологічну підтримку, проте не сприяє доступу до розвитку соціально-професійного ресурсу соціальної мережі переселенця, чим не забезпечується доступ до ринку праці на новому місці проживання. Вказано, що запорукою успішної інтеграції ВПО в новому соціальному середовищі є відновлення об'єднувальних соціальних мереж. Шляхами розвитку об'єднувального соціального капіталу є долучення переселенців до звичаїв та традицій, яких дотримуються на новій місцевості, участь у спільних культурно-масових заходах, що буде сприяти їх інтеграції в нове соціальне середовище [125]. В нашому дослідженні результати мають подібний характер.

Порівняльний аналіз зазначених взаємозв'язків у двох групах досліджуваних дозволяє підсумувати, що у групі ВПО наявний статистично значущий зв'язок між горизонтальним колективізмом та дозвілєвим ресурсом, чого не спостерігається в контрольній групі. Вказаний зв'язок є особливістю соціального капіталу саме ВПО.

Вказане свідчить, що у групі ВПО внутрішня готовність до взаємодопомоги всередині групи з якою себе ототожнює особа пов'язана з ресурсами виключно приватної сфери, яка відповідає зв'язувальному соціальному капіталу. В той час як в контрольній групі вказана готовність до

взаємодопомоги пов'язана не тільки з ресурсами приватної сфери, а й з ресурсами публічної сфери, що відповідає зв'язувальному та об'єднувальному соціальному капіталу.

Це вказує на те, що в групі ВПО, у зв'язку з пережитими втратами внутрішня готовність до взаємодопомоги всередині групи з якою себе ототожнює особа пов'язана більшою мірою з соціальними зв'язками приватної сфери. Становище, в якому вони опинились, призвело до відчуття беззахисності та постала необхідність у пристосуванні до нових умов життя. Відчуття необхідності у підтримці, в тому числі і моральній, допомагає їм краще розуміти таку ж необхідність у інших, допомагає розвитку емпатії, та сприяє зв'язку внутрішньої готовності до взаємодопомоги більшою мірою саме у емоційно забарвлених соціальних зв'язках, а не формалізованих. Адже раніше були люди, стосунки з якими налагоджувались роками, стосунки із якими саме і становили їх соціальний ресурс приватної сфери, і в результаті вимушеного переїзду цей ресурс втрачено та потребує більшої уваги по його відновленню. В той же час в контрольній групі наявні близькі стосунки, які формувались протягом тривалого періоду, і ці стосунки вже стали для них непомітною нормою, тому в контрольній групі готовність до взаємодопомоги пов'язана не тільки з ресурсам приватної сфери, а й з ресурсами публічної сфери. Адже коли потреби приватної сфери задоволені, можна приділити увагу потребам публічної сфери [90, с. 182-183].

У групі внутрішньо переміщених осіб наявний статистично значущий обернений зв'язок між показником горизонтального індивідуалізму та показником соціальної довіри (-0,227, на рівні достовірності $r \leq 0,01$). У горизонтальному індивідуалізмі особи автономні та є рівними між собою, а зв'язок із групою - область вільного вибору. Люди включаються в об'єднання і знаходяться там до тих пір, поки їм це подобається. Оскільки приналежність тут не є проблемою – ні членство в малій групі, ні національна приналежність, ні культурна ідентифікація, все це вибирається вільно. Горизонтальний індивідуалізм розглядається як внутрішня готовність до

взаємодопомоги по відношенню до людей поза межами групи, членом якої особа себе вважає.

Соціальна довіра являє собою впевненість у надійності свого соціального оточення, яка ґрунтується на уявленні або знанні про нього. Уявлення про об'єкт формується на основі досвіду взаємодії з ним, а також у процесі комунікації, коли інформація про об'єкт транслюється безпосередньо іншими людьми або опосередковано через ЗМІ, книги, фільми тощо.

Високий рівень внутрішньої готовності до взаємодопомоги по відношенню до людей поза межами групи у внутрішньо переміщених осіб пов'язаний з низьким рівнем соціальної довіри. Враховуючи обставини, в яких перебувають ВПО, низький рівень соціальної довіри можна пояснити малим досвідом перебування у новому соціальному оточенні, в якому вони опинились вимушено. За відсутності вказаного зв'язку в контрольній групі, його можна вважати особливістю соціального капіталу саме ВПО.

Серед результатів контрольної групи виявлено значущий прямий зв'язок між показником вертикального індивідуалізму та соціальною довірою (0,246, на рівні достовірності $r \leq 0,05$). У вертикальному індивідуалізмі особи автономні, але не рівні. Соціальна ієрархія, національна і релігійна приналежність «своїх» і «чужих» тут є реальностями, які неможливо змінити. Вертикальний індивідуалізм розглядається як готовність до взаємодопомоги, яка формується з урахуванням статусного положення осіб поза межами групи.

Виявлений зв'язок свідчить про те, що досліджувані схильні до прояву довіри, проте це стосується виключно їх найближчого оточення. Це можна пояснити тим, що у зв'язку зі сталим середовищем проживання, досліджувані даної групи мають значний досвід взаємодії з оточенням, в якому вони перебувають, і таким чином тривалий досвід спілкування допоміг їм визначитись з тим колом осіб, яким вони схильні довіряти. І в той же час, вони обмежують це коло виключно вказаними вище особами, та не проявляти готовність до взаємодопомоги по відношенню до осіб, яких вони

«своїми» не вважають.

Наявний статистично значущий прямий зв'язок між показником вертикального індивідуалізму та показником емоційного ресурсу (0,266, на рівні достовірності $r \leq 0,01$) в групі осіб, які не змінювали місце проживання. Готовність до взаємодопомоги, яка формується з урахуванням статусного положення осіб поза межами групи, у контрольній групі досліджуваних пов'язана з особистісними зв'язками з іншими людьми, їх налагоджуванням, підтриманням та емоційною користю від них.

У групі ВПО виявлено статистично значущі обернені зв'язки між показником вертикального колективізму та показниками соціально-професійного ресурсу (-0,275, на рівні достовірності $r \leq 0,01$) та ресурсу соціальних інститутів (-0,253, на рівні достовірності $r \leq 0,05$). У вертикальному колективізмі люди розглядають себе як членів внутрішніх груп, які характеризуються ієрархічними і статусними взаєминами. Вертикальний колективізм розглядається як готовність до взаємодопомоги всередині групи, яка формується з урахуванням положення, яке займають її члени.

У групі внутрішньо переміщених осіб високий рівень готовності до взаємодопомоги всередині групи, яка формується з урахуванням ієрархії, пов'язаний з низькими рівнями вираженості ресурсів публічної сфери, які стосуються професійної діяльності та ситуацій, коли людина входить в контакт з державою. Готовність до взаємодопомоги, яка має в своїй основі врахування статусного положення осіб, заважає внутрішньо переміщеним особам збільшувати доступність до ресурсів соціальної мережі, які пов'язані з професійною діяльністю та сферою соціальних інститутів. Вказані взаємозв'язки є особливістю соціального капіталу ВПО.

Статистично значущі обернені зв'язки наявні в групі ВПО між показником емоційного ресурсу (особисті зв'язки з іншими людьми) та такими показниками як соціальна довіра (-0,221, на рівні достовірності $r \leq 0,05$) та інституційна довіра (-0,299, на рівні достовірності $r \leq 0,01$). У ВПО,

які мають розвинені особистісні зв'язки з іншими людьми, тобто вміють налагоджувати ці зв'язки, підтримувати та отримувати від них емоційну користь, виражений низький рівень соціальної та інституційної довіри, що проявляється у відсутності впевненості у надійності свого соціального оточення та соціальних інститутів, яка ґрунтується на уявленні або знанні про них. Уявлення про об'єкт формується на основі досвіду взаємодії з ним, а також у процесі комунікації, коли інформація про об'єкт транслюється безпосередньо іншими людьми або опосередковано через ЗМІ, книги, фільми тощо. Враховуючи обставини, в яких перебувають ВПО, відсутність довіри можна пояснити малим досвідом перебування у новому соціальному оточенні, в якому вони опинились проти свого бажання. Або як прояв внутрішнього опору обставинам, в яких вони опинились. Вказані зв'язки відсутні в контрольній групі, що дає підстави розглядати їх як особливість групи ВПО.

2.4 Рекомендації по відновленню соціального капіталу для психологічної роботи з внутрішньо переміщеними особами

Проблема допомоги внутрішньо переміщеним особам завжди була та є актуальною для світу, проте для України такий її масштаб новий. Наявні дослідження вимушених переселенців висвітлюють три вагомні сфери життя людини, які забезпечують її адаптацію та інтеграцію: природно-антропологічна, агентно-професійна та духовно-культурна. Природно-антропологічна сфера стосується дому, природи, побуту. Для її налагодження на теперішньому місці проживання переселенцям необхідна психологічна допомога у створенні нової ідентичності на новій місцевості.

Агентно-професійна сфера пов'язана з професійною діяльністю: отриманням робочого місця, наявністю конкурентоспроможних якостей для

їх представлення на ринку праці, можливістю накопичення фахової трудової практики. Допомогу в цій сфері надають скоріш соціальні працівники, які забезпечують зв'язок переміщеної особи з органами зайнятості. Одночасно психологічна допомога у відновленні зазначеної сфери життя переселенця може полягати у стимулюванні розвитку професійних якостей, корисних для тієї чи іншої професії, та підтриманні розвитку загальнокорисних якостей – активності, самостійності, ефективності.

Духовно-культурна сфера відповідає за розвиток культурних та духовних цінностей. Тому психологам та соціальним працівникам необхідно виявити ті прогалини у вказаній сфері, які відчуються переселенцями особливо гостро, які для них мають найбільше значення, та пропрацювати ці проблеми з психологічної точки зору, або відповідно забезпечити їх вирішення за допомогою направлення переселенців на відвідування конкретних культурних заходів. Підкреслена важливість комплексного характеру соціо-психологічної допомоги за рахунок роботи з усіма виділеними сферами одночасно, чим забезпечиться підтримання та посилення адаптаційного потенціалу внутрішньо переміщених осіб [131].

Для кращого розуміння кола питань внутрішньо переміщених осіб варто розуміти специфіку їх психологічних проблем, які стосуються прив'язаності до рідного краю, бажання залишитись у власній оселі, відсутність можливості займатись справою, яка подобається, та вільно керувати власною свободою. Особливої увагу заслуговує ставлення приймаючої громади по відношенню до переселенців. Ці особливості варто враховувати для сприяння адаптації ВПО до нового середовища проживання.

Особливо гостро вимушене переселення сприймають діти. Життя в зоні воєнних дій, втрата батьків, незнайоме соціальне оточення спричиняють значний психотравмуючий ефект на їх психіку, тому вони потребують суттєвої та невідкладної психологічної допомоги та підтримки. Важливо забезпечити дитину почуттям психологічного комфорту, безпеки та захищеності, акцентувати увагу на її потенційний фізичних та психологічних

ресурсах, стимулювати адаптаційні механізми, поставити вимоги, які відповідають їх можливостям – ключовий напрямок роботи для прискорення їх адаптації.

Варто розуміти, що проблеми, які мають місце в житті вимушених переселенців стосуються різних рівнів життя: загальнодержавного рівня – пов’язані з роботою законодавчої та виконавчої систем, місцевого – з діяльністю органів місцевого самоврядування; індивідуального – з особливостями індивідуальної адаптації та взаємодією з найближчим оточенням). Виділяють також проблеми ВПО за сферою життя: економічні, гуманітарно-культурні психологічні, соціально-побутові, тощо [131].

Тому знову варто підкреслити необхідність та важливість комплексного та сукупного характеру психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам для пришвидшення їх адаптації на новому місці життя.

Ряд дослідників поділяють проблеми внутрішньо переміщених осіб на дві групи: об’єктивні та суб’єктивні [54]. Об’єктивні пов’язують з матеріальним забезпеченням їх життя, можливістю ведення нормальної життєдіяльності, нормативно-правовою фінансовою підтримкою з боку держави. До суб’єктивних проблем внутрішньо переміщених осіб, які стоять перед соціальними працівниками, відносять правову захищеність їх гідності, забезпечення відновлення їх ідентичності за рахунок формування ідентифікації з новим соціальним оточенням, відчуттям приналежності до соціального мікросередовища на новому місці життя.

В якості ключових соціально-психологічних завдань при роботі з внутрішньо переміщеними особами називають:

- сприяння інтеграції та адаптації в новому соціальному середовищі;
- підтримка у налагодженні прийнятних побутових умов життя;
- робота з їх індивідуально-особистісною сферою [54].

Для можливості надання підтримки внутрішньо переміщеним особам соціальним працівникам необхідно вивчити особливості їх сімейних відносин, матеріальне забезпечення сім’ї та її нагальні потреби, потенційну

ресурсність сім'ї. А також організувати роботу з важкими сім'ями, забезпечити турботою дітей, сприяти зв'язку сім'ї переселенця з важливими державними закладами (дитсадок, школа, університет, різнопрофільні громадські об'єднання), зуміти визначити та розкрити власну ресурсність переселенців [54]. До соціально-психологічних методів отримання інформації відносять: інтерв'ювання, анкетування, бесіду, контент-аналіз. Форма роботи з внутрішньо переміщеними особи може мати індивідуальний чи груповий характер. Індивідуальна форма роботи надасть можливість побудувати більш довірливі та глибинні відносини, заглибитися у корінь їх проблем, що підвищить ефективність соціально-психологічної підтримки. Одночасно групова робота допоможе переселенцям усвідомити, що вони не самотні у своїх труднощах, що є і інші люди, які опинились в таких же тяжких умовах. Групова робота також стане корисною для інтеграції переселенців в нове соціально оточення та розширення кола знайомих.

До основних методів роботи з внутрішньо переміщеними особами відносять:

- соціально-психологічна підтримка: визначення програми роботи, розуміння альтернатив розв'язання життєвих питань, проходження разом з переселенцем важких життєвих моментів, підключення до надання допомоги його близьких;
- інтеграція: розширення кола альтернативних рішень життєвих проблем, які наразі є актуальними, виявлення сфери здібностей, талантів та вмінь, підтримка та стимулювання активності;
- консультування;
- сімейна терапія.

При роботі з ВПО соціальним працівникам необхідно дотримуватись послідовності та етапності, з одночасним обранням найбільш ефективних методів роботи в залежності від індивідуальної життєвої ситуації внутрішньо переміщеної особи [54].

Якщо на початку масового вимушеного переміщення найбільш гостро

стояли проблеми забезпечення їх житлом, їжею, одягом, доступом до медичних послуг, психологічного супроводу в період кризи, то з часом стало зрозуміло, що час їх повернення додому відкладається не невизначений термін. Тому на перший план вийшли вже не проблеми їх прихисту, а допомога в налагодженні певного рівня життя як повноцінних членів суспільства, в якому вони опинились. Вони стали потребувати допомоги та підтримки в пошуку роботи, систематичного медичного обслуговування, тривалою психологічної реабілітації, вирішення проблеми з можливістю продовжувати навчання у загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах, пошук постійного житла.

Невизначений термін перебування вимушених переселенців у вже давно утворених громадах поставив питання необхідності налагодження між ними та приймаючим населенням позитивних взаємовідносин. Для сприяння налагодженню взаєморозуміння між приймаючою громадою та переселенцями необхідно підготувати до роботи із ВПО тих людей, які безпосередньо з ними взаємодіють, працівників служб зайнятості, органів соціального захисту населення, вчителів. Важливо пояснити їм, що тривалий негативний життєвий досвід, який пережили ВПО, є психічно травмуючим. Що переселенці потребують підтримки та розуміння, що вони можуть бути розгубленими та ставити багато зайвих питань, проте така їх поведінка є очевидним наслідком пережитого травмуючого досвіду. Працівникам соціальних служб також бажано провести роз'яснювальну бесіду з учнями школи, студентами університету, де будуть навчатись діти-переселенці. Адже діти приймаючої громади можуть ненавмисно, нерозуміючи самі того, образити приїжджу дитину. Доречним також буде сформулювати для переселенців безкоштовні роздаткові матеріали із зазначенням безкоштовних послуг, які вони можуть отримати, номери телефонів державних та недержавних організацій, які можуть бути для них корисними тощо [125].

Варто вказати на ще одну верству населення, для якої вимушене переміщення має особливу тяжкість, це люди похилого віку. Вони і так

потребували сторонньої допомоги, а вимушений переїзд цю потребу значно посилив. Крім того, вони втратили ту невелику кількість друзів, які і так залишалось мало. Опитування показали, що літні люди висловлювали сум через переїзд, вони зазначали, що дуже тяжіють до власної оселі та хочуть якомога швидше повернутись додому. Єдиною можливістю зберегти колишні соціальні зв'язки є для них спілкування за допомогою мобільного телефону. Частина людей похилого віку погодились доглядати за онуками, які перебувають з ними тоді, коли їх батьки живуть в іншому місті у зв'язку з необхідністю працювати та годувати родину. Незважаючи на проблеми зі здоров'ям та обмежену фізичну рухливість, власну потребу в сторонній допомозі, особи похилого віку тим не менш розуміють важкість обставин та намагаються всіма можливими силами допомогти сім'ї. Самотні люди літнього віку з малою рухливістю мають докладати додаткових зусиль, щоб дійти до пунктів отримання гуманітарної допомоги та донести її додому. Багато самотніх інвалідів вимушені були залишитись в зоні конфлікту та живуть у скруті та нужді. Неможливість вивезти з собою із зони конфлікту стареньких батьків спричинила гнітучість настрою переселенців, і при першій нагоді вони їдуть до них, ризикуючи власним здоров'ям, щоб провідати, підтримати, допомогти, не знаючи, чи доведеться ще хоч раз побачити один одного. небезпека таких поїздок полягає в тому, що вони виконуються через мінні поля та райони, розташовані поруч із зонами бойових дій [143].

Аналіз наукових здобутків з досліджень в напрямку надання допомоги внутрішньо переміщеним особам свідчить про розмежування стратегій допомоги для працівників соціальних служб, які розділяються за тривалістю. Це короткострокові та довгострокові стратегії.

Допомогу переселенцям в період критичного стану відносять до короткострокової стратегії [115]. Вона носить загалом інформативний характер: виявлення актуальних та нагальних потреб переселенців та надані інформації про заклади, де їм можуть допомогти з поставленого питання, а

також надання інструкцій по виконанню психологічних вправ для швидкої самопомоги (наприклад при панічних атаках). Для конкретизації шляхів вирішення кризових ситуацій та наочності представлення інформації соціальним працівникам радять використовувати малюнки, карти, схеми, буклети при роботі з ВПО. Корисною буде допомога переселенцям у вербалізації власних емоцій та почуттів. Варто пам'ятати, що наведені рекомендації не передбачають роботу з самою кризою, а більшою мірою направлені на швидке усунення її наслідків. З урахуванням критичних обставин соціальні працівники надають директивні настанови переселенцям та покладають відповідальність на себе [115].

В якості короткострокових стратегій допомоги ще називають аутріч-роботу та модель соціальної роботи, яка сформована на основі поставлених завдань. Аутріч робота передбачає надання допомоги працівниками соціальних служб в місцях масового проживання переселенців, наприклад у їх поселеннях, таборах. Тобто поза територією соціальних служб [115]. Користь вказаного механізму допомоги полягає в тому, що соціальний працівник має змогу об'єктивно оцінити певні питання стосовно життя внутрішньо переміщених осіб, в той час як при зустрічах у межах території соціальної служби інформація буде мати більшою мірою суб'єктивний характер. Безсумнівна користь аутріч роботи буде в ситуаціях роботи зі старшими людьми та інвалідами, для яких транспортування є складним, а в деяких випадках взагалі неможливим.

Модель соціальної допомоги орієнтована на завдання передбачає покрокове вирішення питань переселенців по ходу їх формування. Зустріч із соціальним працівником допомагає обговорити питання та визначити шляхи їх вирішення. В подальшому таким чином забезпечується відбудова повноцінного життя в соціальному оточенні [115].

Довгострокові стратегії передбачають комплексний характер допомоги [115]. Робота соціальних працівників ведеться в різних напрямках. Це і індивідуальна підтримка, спрямована на визначення сильних якостей

особистості переселенця, його талантів та умінь, та подальший акцент на них для того, щоб особа відчула себе повноцінним членом суспільства, в якому опинилась. Довгострокові стратегії соціальної підтримки передбачають допомогу внутрішньо переміщеній особі у інтеграції в наявне соціальне оточення. Соціальний працівник спочатку займає посередницьку позицію між переселенцем та громадою та поступово відходить на другий план. Тим самим буде відновлюватись власна ідентифікація переселенця, яка була втрачена в результаті переїзду. А тривалий досвід такої взаємодії забезпечить те, що переселенці вже зможуть визначитись із тим колом осіб, яких вони вважають друзями. Так соціальний працівник допоможе переміщеним особам інтегруватись в нове соціальне оточення.

Важливим моментом, який необхідно враховувати при допомозі внутрішньо переміщеним особам, є те, що обставини в яких вони опинились, значні витрати власних ресурсів, зумовили вихід у них на перший план споживацьких цінностей [115]. Небезпека цього полягає в тому, що надмірна допомога та турбота з боку соціальних працівників буде заважати переселенцям самостійно відновлювати своє життя на новій території. Їх власний ресурс не зможе включитись в роботу, а досвід сторонньої допомоги буде сприяти її постійному очікуванню. Безсумнівно, що вони потребують підтримки працівників соціальних служб, проте важливо щоб ця підтримка не провокувала залежність від неї у ВПО. Соціальним працівникам необхідно забезпечити переселенців найбільшою підтримкою на початкових етапах роботи, та в подальшому поступово зменшити частоту зустрічей та допомогти їм взяти відповідальність за власне життя на себе, допомогти ввімкнути власний ресурсний потенціал.

Про необхідність створення для внутрішньо переміщеної особи середовища психологічного комфорту пише О. Блинова. На її думку важливість вказаного заходу пояснюється ризиком виникнення у переселенців розбалансованості психологічних станів, нестабільністю самооцінки, відсутністю стратегічних планів на майбутнє. Тому бажано сформувати для

переселенця середовище, яке буде враховувати специфіку його проблем, та яке допоможе йому інтегруватись в нове соціальне оточення [8].

Для забезпечення в процесі роботи з ВПО їх самостійності та власної активності науковці виділяють наступні функції працівника соціальних служб, які мають забезпечити ефективність соціально-психологічної роботи з вказаною категорією осіб:

- соціально-побутова – підтримка у вирішенні питань з житлом, забезпечення прийняттого для життєдіяльності побуту;
- соціально-медична – забезпечення зв'язку переселенців із закладами охорони здоров'я, визначення сімейного лікаря та підписання з ним декларації, що забезпечить систематичний облік стану їх здоров'я та допомогу при гострих захворюваннях;
- власне соціальна – створення умов для найбільш комфортного почування себе у соціальному середовищі, в якому вони опинились, підтримка у можливості забезпечення їх культурних потреб та інтересів у різних сферах життєдіяльності;
- власне психологічна – підтримка та супровід під час кризових станів, створення атмосфери довірливих відносин, проте постійне перекладання відповідальності за налагодження життя переселенців на них самих, з метою формування у них самостійності, самодостатності та активності, що буде прискорювати їх адаптацію [54].

Враховуючи травмуючий досвід, який довелось пережити внутрішньо переміщеним особам, соціально-психологічна робота з ними повинна мати певну специфіку. Для цього науковці сформулювали наступні твердження:

- робота соціального працівника має ґрунтуватись на принципах внутрішньої мотивованості, доречності, доцільності, стимуляції переселенця;
- соціальний працівник має розділяти цінності альтруїзму, мати певний рівень самокритичності, прагнення до саморозвитку та самовдосконалення, професійну відповідальність та самостійність;
- дотримання послідовності та етапності при роботі з

переселенцями: збирання інформації про переселенця та його сім'ю, діагностика його психологічних станів та нагальних потреб, розробка програми роботи по наданню допомоги та підтримки, створення умов для практичного впровадження програми допомоги, підведення підсумків [54].

Для виходу з кризи, викликаного вимушеним переміщенням, вчені пропонують вирішити переселенцям п'ять завдань. Вирішення першого завдання передбачає визначення ними для себе сенсу ситуації, в якій вони опинились, сформулювати своє ставлення до неї. На початку стресової ситуації людина часто не усвідомлює що трапилось. Перебуває в стані розгубленості та невизначеності. Тільки з часом починає усвідомлювати що сталося, тоді і відбувається внутрішня оцінка події та спроби спрогнозувати її наслідки. Друге адаптивне завдання полягає у формуванні реакції особи та вимоги стресової ситуації та прагнення протистояти їй. Для переселенців постає необхідність у пристосуватинні до зменшення матеріальних доходів у зв'язку із втратою роботи, зміною житла. Необхідність пошуку роботи часто призводить до змін у сімейних ролях, всі сфери життя переселенців зазнають значних змін, і при всьому тому одночасно. В цей період важливо повністю мобілізувати свої внутрішні ресурси та залишатись в стані спокою. Третє завдання передбачає налагодження та підтримання соціальних зв'язків з членами сім'ї, друзями та тими, хто може допомогти у вирішенні кризової ситуації. Результати опитування свідчать, що ВПО розраховують на підтримку держави. Четверте адаптивне завдання передбачає необхідність в докладанні внутрішніх зусиль для збереження емоційної рівноваги, контроль за негативними переживаннями страху, розчарування, апатії, агресії, гніву. Результати проведеного дослідження свідчать, що першою перешкодою на шляху до захисту своїх прав у внутрішньо переміщених осіб є відновлення віри в себе. Переконаність у можливості власними силами впоратись з кризою буде сприяти досягненню успіху в адаптації. П'яте завдання адаптації полягає в збереженні та підтриманні власної соціальної ідентичності, впевненості в собі. Стресові події знижують впевненість

переселенця в собі та розхитують її ідентичність. При кризі для переселенця важливо зберегти баланс між отриманням сторонньої допомоги та збереженням власної самоповаги та впевненості. Таким чином ключовими аспектами для внутрішньо переміщених осіб у забезпеченні власної адаптації є аналіз ситуації, розв'язання проблеми та збереження емоційного балансу. Крім зазначеного, успішна адаптація переселенців залежить ще від налагодження приятельських взаємовідносин з приймаючим населенням, працевлаштуванням на новому місці. Сильний психологічний стрес викликаний швидкою зміною побутових умов та соціального кола спілкування, погіршенням матеріального становища. Крім витрат душевних сил на власне пошук роботи, енергетичні витрати потрібні на налагодження взаємовідносин в новому колективі при її знаходженні. Одночасно необхідно шукати житло, докласти зусиль для забезпечення власного добробуту та надати підтримку близьким [34].

За результатами проведеного дослідження встановлено, що соціальна ініціативність впливає на компоненти соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб: довіру, ресурси соціальної мережі та готовність до взаємодопомоги. Виявлений вплив свідчить про значущість соціальної ініціативності для відновлення соціального капіталу ВПО. Психологічною основою підвищення соціальної ініціативності є розвиток соціальної адаптивності та соціальної автономності. Для цього можна порадити наступні вправи.

- **Опитування.** Ця вправа призначена для роботи в групі, де учасники знайомі між собою. Ведучий пропонує кожному учаснику анонімно на аркуші паперу написати своє ставлення до кожного члена групи. Подальший колективний аналіз отриманих результатів допоможе підвищити контактність в групі, самостійно співставити кожним учасником самосприйняття та сприйняття його оточуючими. В разі виявлення неспівпадінь, розібрати можливі причини. Це допоможе підвищити благополуччя взаємовідносин, контактність з оточенням, що буде сприяти

розвитку соціальної адаптивності.

- **Вправа «мої межі».** Кожному з учасників пропонується уявити ситуацію, коли вони зустріли не дуже близького знайомого, який має вільний час та бажання поспілкуватись з ними, а вони поспішають. Учасники групи розігрують вказану ситуацію, пропонують декілька варіантів виходу з контакту. Після цього відбувається обговорення. Вказана вправа допоможе розвинути навички соціальної автономності процесі взаємодії з оточенням.

В процесі дослідження встановлено, що атитюди впливають на ресурси соціальної мережі та готовність до взаємодопомоги у ВПО, тим самим сприяючи відновленню їх соціального капіталу. Психологічною основою розвитку атитюдів є формування переконаностей у доброті оточуючого світу, в удачі та випадковості як принципі розподілу життєвих подій. Наступні вправи стануть корисними при груповій роботі з ВПО.

- **Групова дискусія «доброта оточуючого світу».** Кожному члену групи пропонується розповісти про випадок з власного життя, коли інша людина чи кілька людей неочікувано виявили добре ставлення по відношенню до нього. Які відчуття це викликало? Вказана вправа допоможе акцентувати увагу переселенців на переконаності в доброті оточуючого світу.

- **Групова дискусія на тему «роль удачі та випадковості в житті людини».** Внутрішньо переміщеним особа пропонується згадати та розповісти випадки, коли їм пощастило. Згадати емоції, які вони відчували. В подальшому запропонувати кожному висловити своє ставлення до місця удачі в житті людини. А також пропонується озвучити життєву ситуацію, коли ключову роль в ній відіграла випадковість, та поділитись своєю думкою стосовно важливості випадковості при розподілі життєвих подій. Вказана вправа допоможе акцентувати увагу переселенців на переконаностях в удачі та випадковості стосовно життєвих подій.

На основі проведеного дослідження виявлено, що перцептивно-інтерактивна компетентність спричинює відновлення соціального капіталу

внутрішньо переміщених осіб за рахунок впливу на довіру, ресурси соціальної мережі та готовність до взаємодопомоги. Психологічною основою розвитку перцептивно-інтерактивної компетентності є формування орієнтації на досягнення компромісу, орієнтації на прийняття партнера та орієнтації на адекватність сприймання та розуміння партнера. Для реалізації зазначеного, нижче наведено вправи, які можуть використовуватись при роботі з переселенцями.

- **Сюжетно-рольова гра «досягти миру».** Ведучий пропонує учасникам сюжет певної конфліктної ситуації та перелік можливих ролей. Вирішення вказаної ситуації має досягатись шляхом компромісу. Бажано, щоб кожен учасник мав власні інтереси, які необхідно відстоювати. Після завершення проводиться колективний аналіз отриманих результатів. Піднімаються питання: Чи вдалось, на думку учасників, шляхом компромісу вирішити поставлену проблему? Як учасники відчували себе в ситуації, коли необхідно було в якійсь мірі поступитись власними інтересами для досягнення спільної мети? Вказана вправа допоможе підвищити адекватність оцінки особистісних якостей партнерів по взаємодії та розвивати орієнтацію на досягнення компромісу.

- **Вправа «я тебе розумію».** Група ділиться на пари по дві особи. Один з пари протягом декількох хвилин в усній формі описує стан, настрій, почуття, бажання в цей момент свого партнера. Той, чий стан описує партнер, має підтвердити правильність та достовірність припущень чи спростувати їх. Обидва партнери мають можливість коментувати висловлювання один одного. Вказана вправа допоможе розвинути орієнтацію на прийняття партнера, яка проявляється в спілкуванні на основі взаємоповаги, уважного та щирого ставлення до іншого.

- **Сюжетно-рольова гра «вирішення конфліктів».** Учасники діляться на трійки. Протягом 5 хвилин кожна трійка вигадує сценарій, в якому двоє учасників являють собою конфліктуючі сторони (наприклад, сварка подружжя), а третій грає миротворця, арбітра. Потім кожна трійка

демонструє конфліктну ситуацію та її розв'язання (чи нерозв'язання). В подальшому проводиться групове обговорення на теми: Які способи вирішення конфліктних ситуацій було продемонстровано? Що було цікавого та несподіваного у продемонстрованих способах вирішення конфліктів? Як варто було поводити себе учасникам, яким не вдалось вирішити конфліктну ситуацію? Вказана вправа стане корисною для розвитку навичок досягнення компромісу при взаємодії з оточенням.

- **Вправа «цікава історія».** Кожен учасник пише на аркуші паперу будь яке слово, яке спало йому на думку. Це може бути іменник, дієслово, прикметник чи прислівник. Аркуші поміщаються в коробку та перемішуються. Кожен учасник витягує аркуш, проте не дивиться, що там написано. Група ділиться на команди по чотири особи в кожній. Членам команди доведеться об'єднатись та вигадати історію таким чином, щоб в ній були використані всі слова з аркушів кожного учасника мінігрупи. Приблизний об'єм тексту – одна сторінка. Потім команди збираються та кожна зачитує свою історію. В подальшому проводиться групове обговорення на теми: Чи комфортно було учасникам працювати разом? Чи легко було приймати точку зору інших членів команди, коли вона не співпадала із власною? Вказана вправа стане корисною для розвитку навичок орієнтацію на адекватність сприймання та розуміння партнера при взаємодії з оточенням.

Зазначені рекомендації будуть корисні для працівників соціально-психологічних служб при психокорекційній та тренінговій роботі з внутрішньо переміщеними особами. Для цього працівникам відповідних служб необхідно на початку роботи провести діагностику показників соціального капіталу серед ВПО. Це дозволить з'ясувати, який саме з компонентів їх соціального капіталу потребує максимальної уваги. Надалі використати запропоновані вище рекомендації по роботі з тим чи іншим психологічним чинником, в залежності від виявленого в процесі діагностики компоненту соціального капіталу. Рекомендації наведено лише стосовно

обмеженої кількості чинників з огляду на те, що метою роботи було емпіричне виявлення впливів вказаних чинників на відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. Тому наведені рекомендації можуть бути самостійно розширені працівниками соціальних служб з урахуванням результатів цього дослідження.

ВИСНОВКИ

У роботі представлено теоретичне узагальнення і вирішення наукової проблеми виявлення чинників відновлення соціального капіталу ВПО, що сприятиме прискоренню процесу їх адаптації до нового соціального середовища. Отримані результати дозволили зробити такі висновки:

1. Здійснено теоретичний аналіз досліджень соціального капіталу та виокремлено аспекти, пов'язані з ризиком його втрати у внутрішньо переміщених осіб.

Соціальний капітал визначено як сукупність актуальних та потенційних ресурсів соціальної мережі особи, які вона використовує задля задоволення власних потреб та інтересів. Основними компонентами соціального капіталу названо ресурси соціальної мережі особи, довіру та готовність до взаємодопомоги.

В результаті теоретичного аналізу особливостей ВПО висунуто припущення, що чинниками відновлення їх соціального капіталу будуть соціальна ініціативність, атитюди (що розглядаються через переконання) та перцептивно-інтерактивна компетентність (як джерело ефективної взаємодії), що відображено у теоретичній моделі впливу психологічних чинників на відновлення соціального капіталу.

2. Виокремлено та проаналізовано характер дії психологічних чинників відновлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб.

Вплив психологічних чинників на відновлення соціального капіталу ВПО полягає в наступному:

- зростанню соціально-професійного та дозвіллевого ресурсів у ВПО сприяє значущість особистої позиції при організації та участі у спільній діяльності, проте одночасно – призводить до зниження довіри;

- відновленню соціального капіталу ВПО сприяє зростання задоволеності своїм становищем в групі та максимальна гнучкість поведінки, за рахунок підвищення готовності до взаємодопомоги людям поза межами групи, з якою себе ототожнює переселенець;

- підвищенню готовності до взаємодопомоги та збільшенню ресурсів, які стосуються відпочинку та проведення вільного часу, у ВПО сприяє переконаність в доброті оточуючого світу;

- зменшенню готовності до взаємодопомоги щодо людей поза межами групи та збільшенню дозвіллевого ресурсу соціальної мережі у ВПО сприяє переконаність в контрольованості світу;

- збільшення готовності до взаємодопомоги членам власної групи та ресурсу продуктивних вмінь у внутрішньо переміщених осіб забезпечується наявністю прагнення до спілкування на основі взаємоповаги;

- прагнення до створення гарних взаємовідносин, всебічне обговорення проблем та врахування різних точок зору, призводить до збільшення ресурсу продуктивних вмінь у ВПО;

- визначення шляхів врегулювання суперечностей співвідносно з ситуацією, на противагу пошуку компромісу, сприяє збільшенню соціальної та інституційної довіри у ВПО.

3. Охарактеризовано особливості і компоненти соціального капіталу та визначено специфіку зв'язків між ними у внутрішньо переміщених осіб.

У ВПО внутрішня готовність до взаємодопомоги всередині групи, з якою себе ототожнює особа, пов'язана з ресурсами виключно приватної сфери (зв'язувальний соціальний капітал), у той час як в контрольній групі така готовність пов'язана не тільки з ресурсами приватної сфери, а й з ресурсами публічної сфери (зв'язувальний та об'єднувальний соціальний капітал).

Виявлено, що вимушений переїзд провокує виникнення відчуття беззахисності у переселенців, тому надання підтримки, в тому числі моральної, сприяє кращому розумінню ідентичних потреб оточення, що стимулює внутрішню готовність до взаємодопомоги у емоційно забарвлених соціальних зв'язках (на противагу формалізованім).

Обернений зв'язок між готовністю до взаємодопомоги, що формується з

урахуванням положення, яке займають члени групи, та ресурсами публічної сфери соціальної мережі ВПО, виникає внаслідок того, що висока зовнішня мотивація до взаємодопомоги заважає переселенцям відновлювати соціальні контакти, які стосуються публічної сфери життя.

З'ясовано, що корекція моделей спілкування та взаємодії з оточенням буде сприяти відновленню соціального капіталу ВПО (збільшенню внутрішньої готовності до взаємодопомоги всередині групи та соціальної й інституційної довіри).

4. Розроблено рекомендації по відновленню соціального капіталу для роботи з внутрішньо переміщеними особами.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що соціальна ініціативність впливає на компоненти соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб: довіру, ресурси соціальної мережі та готовність до взаємодопомоги. Виявлений вплив свідчить про значущість соціальної ініціативності для відновлення соціального капіталу ВПО. Психологічною основою підвищення соціальної ініціативності є розвиток соціальної адаптивності та соціальної автономності. Для цього можна порадити наступні вправи:

- Вправа «мої межі»;
- Групова дискусія «доброта оточуючого світу»;
- Групова дискусія на тему «роль удачі та випадковості в житті людини»;
- Сюжетно-рольова гра «досягти миру»;
- Вправа «я тебе розумію»;
- Сюжетно-рольова гра «вирішення конфліктів»;
- Вправа «цікава історія»;

При роботі з ВПО соціальним працівникам необхідно дотримуватись послідовності та етапності, з одночасним обранням найбільш ефективних методів роботи в залежності від індивідуальної життєвої ситуації внутрішньо переміщеної особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко Г.І. Характер та особливості взаємозв'язку довіри і соціального капіталу. Український соціум. Київ, 2010. № 2 (33). С. 7-12.
3. Ашиток Н. Комунікативна компетентність педагога: структура, етапи формування. Молодь і ринок. Дрогобич, 2015. № 6 (125). С. 10 – 13.
4. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі. URL: www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Vahnuk.pdf (дата звернення: 05.07.2018).
5. Балабанова Л.М. Психологічні особливості рефлексії вимушених переселенців. URL: <http://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol22/6.pdf> (дата звернення: 05.09.2019).
8. Блинова О.Є. Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: Талком, 2016. Т. ІХ. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 9. С. 58- 66.
9. Блинова О.Є. Соціально-психологічні особливості ставлення приймаючої спільноти до вимушених переселенців. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки». Херсон, 2017. Вип. 3(2). С. 136–141.
10. Блозва П.І. Соціальний капітал як психологічний ресурс: теоретичне означення поняття. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-4-fundamentalni-ta-prikladni-psikho-istorichni-doslidzhennya-v-zagalnij-sotsialnij-ta-etnichnij-psikhologii/60-blozva-p-i-m-kijiv-psikhologichnij-zmist-sotsialnogo-kapitalu-dzherelastanovlennya> (дата звернення: 05.07.2019).
12. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження. Економічний часопис XXI. 2003. № 5. Електронне фахове видання. URL: <http://soskin.info/ea/2003/5/20030517.html> (дата звернення:

05.07.2018).

17. Буркинський Б.В., Горячук В.Ф. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. Економіка України. Соціальні проблеми в практиці управління. Київ, 2013. № 1 (614). С. 67-81.

18. Вашека Т.В., Гічан І.С., Гічан К.І. Зв'язок соціально-психологічної адаптації переселенців із Донецької та Луганської областей із вибором ними копінг-стратегій. Організаційна психологія. Економічна психологія. Київ, 2016. № 2-3 (5-6). С. 22-29.

19. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наукова доповідь / за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2016. 140 с.

20. Вінков В.Ю. Соціально-психологічні особливості набуття молоддю соціального капіталу. Вісник ОНУ. Сер. : Психологія. Одеса, 2013. Т. 18, Вип. 24. С. 62 – 69.

21. Вінков В. Ю. Соціальний капітал як ресурс економічного благополуччя особи. Концептуальні засади дослідження соціально-психологічної природи бідності як стилю життя: Матер. наук.-практ. семінару. Суми : Нота Бене, 2013. С. 19–24.

22. Вінков В.Ю. Адаптаційний потенціал трансформації соціального капіталу спільноти в умовах воєнного конфлікту. Проблеми політичної психології: збірник наукових праць. Київ, 2016. Вип. 4 (18). С. 52-60.

24. Гірман О. Соціальний капітал як ресурс регіонального розвитку. Державне управління та місцеве самоврядування. Дніпро, 2017. № 4 (35). С. 62-69.

25. Гриненко А.М. Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. Соціально-трудові відносини: теорія та практика. Київ, 2017. № 1 (13). С. 135–141.

27. Головченко Д. І. Соціально-психологічні передумови реінтеграції внутрішньо переміщених осіб в соціум. Матеріали 4-ї наукової конференції

«Актуальні проблеми психології малих груп». (Київ, 2017). URL: <http://gorn.kiev.ua/group/stattia03.html> (дата звернення: 05.07.2018).

28. Гугнін Е., Чепак В. Феномен соціального капіталу. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2001. № 1. С. 49–56.

29. Гуменюк Л.Й., Бреус А.О. Соціально-психологічна адаптація вимушених переселенців в Україні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Львів, 2017. № 2. С. 108-122.

31. Демків О. Мережеві параметри соціального капіталу. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2004. С. 167–170.

32. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Київ, 2004. № 4. С. 99–111.

34. Дяченко А. Соціальні аспекти державної політики реінтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні. URL: file:///C:/Users/Katerina/Downloads/dums_2017_3_14.pdf (дата звернення: 05.09.2019).

35. Енциклопедія сучасної України. Активність соціальна. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43541 (дата звернення: 28.08.2018).

36. Енциклопедія сучасної України. Довіра соціальна. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20476 (дата звернення: 28.08.2018).

37. Єлагін В. П. Про сутність поняття “соціальний капітал” та його роль у процесі розбудови соціальної держави. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf> (дата звернення: 28.08.2018).

39. Заєць С.С. Соціальна робота з вимушеними переселенцями в Україні. URL: http://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/5934/1/Soc._rob._z%20p

ereselencami.pdf (дата звернення: 05.07.2019).

40. Захарченко О. В. Соціальний капітал як чинник взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування. Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. Київ, 2005. Т. 45. С. 32-38.

42. Зінченко О.С. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Київ, 2015. № 4 (29). С. 47-53.

45. Касьянова М.М. Моделі соціальної адаптації українських мігрантів у країнах Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Київ, 2016. № 110. С. 376-380.

48. Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості. Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. Вип.3. С. 294 – 316.

53. Козловець М.А., Михайлова М.О. Мультикультуралізм і проблема єдності суспільства. URL: http://eprints.zu.edu.ua/13400/1/Kozlovec_Mthajlova.pdf (дата звернення: 24.01.2019).

54. Конкурсна робота на тему: Особливості підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з сім'ями вимушених переселенців. URL: <https://vipsoft.blob.core.windows.net/contest/6786d7c3928e6e61d616abb4a4114bc3.docx> (дата звернення: 05.07.2019).

57. Куценко В. Роль середовища у формуванні соціального капіталу. Вісник НАН України. Київ, 2010. № 12. С. 25-35.

62. Лесечко М. Д. Соціальний капітал: теорія і практика: [монографія]. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.

63. Мазіна Н.Є. Соціальний капітал як ресурс соціально-економічної адаптації вимушених переселенців. Вісник Маріупольського державного

університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія, 2015. Вип. 10. С. 169-178.

66. Мащак С.О. Комунікативна компетентність особистості як соціально-психологічна проблема. Проблеми сучасної психології. Кам'янець-Подільський, 2010. № 10. С. 435 – 444.

69. Михайловська О. Г. Соціальний капітал як ресурс інститутів громадянського суспільства. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Київ, 2010. Вип. 40. С. 361-366.

70. Музиченко І.В. Вимушені переселенці: проблема соціально-психологічної адаптації. Освіта та розвиток обдарованої особистості. Київ, 2016. № 9. С. 18-21.

74. Наумкіна С.М., Варинський В.О. Місце довіри в системі соціального капіталу. Актуальні проблеми політики. Одеса, 2016. С. 57-65.

75. Ніздрень О. Соціальний капітал: соціально-психологічне явище. Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. Вип. 686 С. 114–120.

76. Ніздрень О.А. Методичні засади соціально-психологічного дослідження психологічного здоров'я і соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом. Педагогічний процес: теорія і практика. Київ, 2015. № 3-4 (48-49). С. 49–53.

77. Ніздрень О.А. Особливості взаємозв'язку соціального капіталу та психологічного здоров'я та психологічного здоров'я в осіб з різним економічним статусом: аналіз результатів дослідження. Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2016. Вип. 37. С. 171-180.

78. Никифоренко Н. Громадське лідерство як чинник розвитку соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. URL: [file:///C:/Users/Katerina/Downloads/univlead_2017_1_12%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Katerina/Downloads/univlead_2017_1_12%20(2).pdf) (дата звернення: 05.09.2019).

79. Орбан-Лембрик Л.Е. Вплив міграційних процесів на поведінкові

прояви особистості. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. Вип. 13. С. 3–15.

81. Панькова О.В. Соціальний капітал як чинник забезпечення сталого розвитку України. Філософські виміри сучасної соціальної реальності : матер. міжнарод. наук конференції. Донецьк : ДонДУ. 2011. С. 53-57.

83. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії [пер. з англ. В. Ющенко]. Київ : Основи, 2001. 302 с.

85. Педько К.В. Вплив перцептивної компетентності на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб. Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28-29 вересня 2018 р.). Київ : Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2018. С.187–189.

86. Педько К.В. Вплив соціальних атитюдів на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб. Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 21-22 вересня 2018 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. С.71–74.

87. Педько К.В. Вплив соціальної активності на соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб. Педагогічний процес: теорія і практика. Серія: «Психологія». Київ, 2018. Вип. 3 (62). С. 114–121.

88. Педько К.В. Інтерактивно-перцептивний компонент соціального капіталу вимушених переселенців. Психологія і педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 9-10 грудня 2016 р.). Харків: Східноєвропейська організація «Центр педагогічних досліджень», 2016. С. 122–123.

89. Педько К.В. Особливості взаємозв'язків компонентів соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки». Херсон, 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 150–154.

90. Педько К.В. Особливості соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб: порівняльний аналіз кореляційних плеяд. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки». Херсон, 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 180–184.

91. Педько К.В. Перцептивно-інтерактивна компетентність як чинник становлення соціального капіталу внутрішньо переміщених осіб. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки». Херсон, 2018. Вип. 5. С. 194–199.

92. Педько К.В. Соціальна активність як компонент соціального капіталу вимушених переселенців. Психологія в контексті сучасних досліджень проблем розвитку особистості: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25-26 листопада 2016 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2016. С. 84–86.

93. Педько К.В. Соціальні атитюди як компонент соціального капіталу вимушених переселенців. Сьомі сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали всеукр. наукової конф. (Чернігів, 14 грудня 2016 р.). Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2016. С.140–142.

94. Педько К.В. Соціально-психологічні особливості вимушених переселенців. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 128. С. 201–204.

95. Педько К.В. Теоретична модель дослідження соціального капіталу вимушених переселенців. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки». Херсон, 2016. Вип. 5. Т. 2. С. 120–124.

99. Позняк С.І. Концептуальні основи дослідження соціального капіталу як чинника громадянського залучення. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України; Ін-т соц. та політ. Психології НАПН України. К., 2012. Вип. 13. С. 75–84.

100. Позняк С.І. Семантичні координати соціальної взаємодії у політичній картині світу студентської молоді. Психологічні чинники демократизації політичного життя та побудови громадянського суспільства: зб. наук. праць. Київ : Міленіум, 2014. Вип. 1(15). С. 86–95.

101. Позняк С.І. Соціальні норми, довіра і громадянська взаємодія. Психологія і суспільство. Тернопіль, 2013. № 4. С. 83-87.

102. Полив'яна Н.М. Генезис концепції соціального капіталу. Вісник Хмельницького національного університету. Хмельницький, 2009. № 5. Т. 1. С. 231–235.

107. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л.А. та ін.; за ред. Волинець Л.С. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.

108. Baker W. and Faulkner R.R. Social Capital, Double Embeddedness, and Mechanisms of Stability and Change. *American Behavioral Scientist*. 2009. Vol. 52, N 11. P. 1531-1555.

109. Brookings Institution «On Approving of the State Strategy for Internally Displaced Persons – Persecuted». Decree #47 // Government of Georgia, Tbilisi, 2007. – P. 1–13.

160. Brunie A. Meaningful distinctions within a concept: relational, collective and generalized social capital. *Social science research*. Amsterdam, 2009. Vol. 38, N 2. P. 251-265.

110. Burt R. Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital.

URL: http://faculty.chicagobooth.edu/ronald.burt/research/files/B&C_Introduction.pdf (дата звернення: 05.07.2018).

111. Cheong P. H., Edwards R., Goulbourne H., Solomos J. Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. *Critical Social Policy*. 2007. Vol. 27. № 1. P. 24–49.

112. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. *Social*

Capital: A Multifaceted Perspective / Ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. Washington : The World Bank, 2000. P. 13–39.

113. Coleman J.S. Norms as social capital. *Economic imperialism: the economic approach applied outside the field of economics*. New York : Paragon House, 1987. P. 133–155.

114. Connie Yuan Y., Gay G. Homophily of Network Ties and Bonding and Bridging Social Capital in Computer Mediated Distributed Team. *Journal Computer-Mediated Communication*. 2006. Vol. 11. P.1062–1084.

115. Cook K. Networks, norms, and trust: The social psychology of social capital. *Social Psychology Quarterly*. 2005. Vol. 68(1). P. 4-14.

116. Fischer C. Bowling Alone: What's the Score? *Social Networks*. 2005. Vol. 27. № 2. P. 155 - 167.

117. Gittel, R., & Vidal, A. *Community Organizing: Building Social Capital as a Development Strategy*. Thousand Oaks, 1998. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781452220567>

118. Hanifan L. J. The Rural School Community Centre. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*. 1916. Vol. 67. P. 130-138.

119. Hean S., Cowley S., Forbes A., Griffiths P., Maben J. The M–C–M0 cycle and social capital. *Social Science & Medicine*. 2003 Vol. 56. P. 1061–1072.

120. Lin N. A Network Theory of Social Capital. URL: <http://pro-classic.com/ethnicgv/SN/SC/paper-final-041605.pdf> (дата звернення: 05.07.2018).

121. Lin N. *Social capital: a theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 278 p.

122. Lin N. Building a Network Theory of Social Capital. *Connections*. 1999. Vol. 22(1). P. 28–51.

123. Luthans F., Luthans K.W., Luthans B.C. Positive psychological capital: Beyond human and social capital. *Business horizons*. 2004. Vol. 47(1). P. 45-50.

124. Macerinskiene I. Social capital and its impact on economic

development. Perspectives of economics of Kaliningrad region and EU development: International scientific conference. Collected articles. Kaliningrad: Изд-во ЧП Мишуткина И.В., 2003. P. 61-68.

125. Maderinskiene I., Vasiliauskaite J. The impact of social capital for development New trends of the development of industry. Brno, Brno university of technology, 2003. P. 1–8.

126. McMichael C. Somali women and well-being: Social networks and social capital among immigrant women in Australia / C. McMichael, L. Manderson // Human organization. – 2004. – Vol. 63, № 1. – P. 88–99.

127. Moghaddam F.M. Individualistic and collective integration strategies among Iranians in Canada. International Journal of Psychology. North•Holland, 1987. Vol. 22. P. 301-313.

128. Oberg K. Cultural Shock: adjustment to new cultural environments. Practical Anthropology. 1960. Vol. 7. P. 142-146.

129. Ostrom E. Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept? Social Capital: A Multifaceted Perspective / Ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. Washington : The World Bank, 2000. P. 172–214.

130. Ryan, D. et al. Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees: Towards a Resource-Based Model. Journal of Refugee Studies. 2008. Vol. 21 (1). P. 1-18.

131. Serageldin I., Grootaert C. Defining Social Capital: An Integrating View. Social Capital: A Multifaceted Perspective / Ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. Washington : The World Bank, 2000. P. 40–58.

132. Streeten P. Reflections on Social and Antisocial Capital. Journal of Human Development. 2002. Vol. 3. P. 7-22.

133. Woolcock M., Narayan D. Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. URL: https://www.researchgate.net/publication/5217916_Social_Capital_Implications_for_Development_Theory_Research_and_Policy (дата звернення: 05.07.2018).